

Az emberi alkalom

(Meditáció és vallomás Csoóri Sándor ötvenedik születésnapjára)

II.

Édes Barátom! Hűséges — s ami rám nem túlságosan jellemző —, alázatos embertestvéred vagyok. Szemérmesség, tétováságod mindig friss vízzel locsolja aláza-
tom virágját. Alig van ember, akinek panaszkodni akarok, kívánok, ám Te talán legelső vagy, legelső lettél a legkevesebbek közül. Te az Őszinte vagy, és Te vagy az Őszinteség Kihívója, Kiváltója is. S ezt akkor is kimondom, mert korunk egyik szerencsétlenségéről van szó, ezt akkor is kimondom, ha egyébiránt jól tudom: *nagy akkor az értékromlás, ha az őszinteség különös becsben áll, őt meg nem illető becsben*, hiszen ez mindennél világosabban mutatja: minden társalkodásban a képmutatás, az álszentség az úr. Egészséges helyeken és időkben az őszinteség természetes. Ma itt nálunk igen közel járhatunk eme természetességhez. Bizonyos dolgokban pedig a kellős közepébe érkeztünk. Hiszen az ivóvíz csak a Szaharában horribilis érték. Mindenütt másutt bárki kaphat egy pohár vizet, ha kéri. Ezért aztán — paradoxon! — olykor gyűlölöm a magam őszinteségét, gyanakvóan nézem, belémivódott kétellyel: vajon nem akarok magamnak tőkét kovácsolni általa, nem vagyok-e valami vélt vagy való őszinteség konjunktúra „lovagja”? Nem ütöm-e ezt a természetes értéket művészi és különleges etikai értéké, holott még annyi — talán — értékesebb dolog is van a világon? Nem ésszerűbb, értékesebb olykor némi csönd, elhallgatás, példa-beszéd? Sőt: ha nem tudunk kimondani valamit: az egészet — s itt nem érték egyet *Wittgensteinnel* —, akkor nem hallgatnunk kell (bár ezt is lehet őszintén tenni), hanem az *alkotó homályt*, az alkotó többértelműséget kell választanunk. A csend is őszinte, a hallgatás is „beszéd”, a dadogás is, a halvány körvonal is — nem árulás, csak annak, aki abszurd módon azt hiszi: árulás az, hogy a gyermek kicsinek születik s nem pedig meglett, érett embernek. Wittgenstein maximalista, s ha nem ismer-nénk tisztességét, azt is mondhatnánk: önreklámozó csönd az ilyen, akaratlanul is. Én a gondolatot a magzatvizen át is meg akarom mutatni s úgy érzem, őszinte éppen így vagyok. A maximalizmussal a halálos csöndet választanánk. Hiszen jól tudjuk: egy egészen érett, tiszta gondolat éppen tökélye folytán már-már önmaga iránti szkepszisbe hajlik. Ez a kétely pedig az enyészet kezdete. Persze, egyben va-lami másnak, a lassú születésnek is. A tökéletes, lecsiszolt gondolat, a kitelt, érett idea, ha önmagát nézi, azt kell kérdeznie: hogy lehetek én ilyen tökéletes, mitől vagyok én tökéletes egy ennyire tökéletlen világban, ha viszont a világ eleve tökéle-tes: mitől voltam én mégis imént még olyan tökéletlen? És: mihez viszonyítva tökéle-tes vagy tökéletlen a világ? Még a *felnőttet szülő ember* kételyei is megvannak: *Rabelais* óriáscsecsemői apjukhoz, anyjukhoz viszonyítva azért mégiscsak fejletleneb-bek voltak, különben nem kellett volna beiratkozniuk a Sorbonne-ra vagy hova. Egy méretből azonos méretű nem válhat ki anélkül, hogy meg ne semmisülne a szülő. A *lecsiszoltság* kételye ez: mi veszett el belőlem, mi hullott le forgácsként — vajon nem épp az volt az igazi? Nem úgy voltam teljesebb? Árnyalatosabb? Igen: az idő helyi színei, a helyzetek hamva, a sietség lelke, sorainkban a pillanat idegzete ráng.

Talán tudnék én is oly „maradékalan” lenni, mint mások. Te pedig pláne! De a mi erőnk talán épp *egy ideális piszkozat* megteremtésében van! Eljárásunk neve: a makulatúra igazsága. Nem hajszoljuk a tökéletest! Nemcsak az eredményt, a célt, de a hozzá vezető útvonalat is megmutatjuk így — önkéntelenül is. Eszményünk az útvonal láthatósága. Mert az útvonal igen sokszor sokkalta megdöbbenőbb s tanulságosabb, mint a végcél. Ki ne járt volna már úgy, hogy a város, ahova igyekezett, a vártnál szürkébb volt, ám az úti emlékek felejthetetlenek maradtak. Ennyit a maximalista, csakis *célközpontú* filozófiáról, etikáról, logikáról és esztétikáról. És az őszinteségről, melyet oly gyakran megvetek — mégis meg kell békélnem vele. S nemcsak azért vetem meg, mert annyiszor „jövedelemforrás”, hanem azért is, amint az elején mondtam: az őszinteség kicsinyes vagy sokszor az — a hazugságban pedig fantázia van (értve ezen mindenekelőtt a szép hazugságot). Az őszinteség maradjon a tudományoké, a tények rajzolják őt ki hozzávetőlegesen — nekem ide a megváltó hazugságot! És nem feltétlenül: „savanyú a szőlő”.

Az is fáj ebben a létezésben, mint már mondtam, hogy annyi minden, hogy ne mondjam, *puszta alkalom* az embereknek. Vagy eufémisztikusan „beöltöztetett” alkalom. Ismétlem: mi emberek, alkalom vagyunk egymásnak. Te nékem, én Neked. S ezen nem változtat az sem, hogy *énünk semmi más, mint a saját véletlenünk*, melyet annyi szükségszerű, meghatározott dolog hozott létre. Véletleneink egymásba fogódnak. Az „én” az egyszeri — *konkrét* véletlen, amely csak más, szintén konkrét véletlenekkel való behelyettesítődés által ismétlődhet. Tele van életünk, szellemünk, a világ efféle *Jolly Joker-alkazatokkal*. Ám a jollynak is lehet fájdalma, ha érez: ő állhat bármi helyén, lehet hetes is, kilences is, míg amazok nem lehetnek jollyk, viszont neki is megvan a határa: ő sosem lehet *igazi* hetes, *igazi* kilences, csupán helyettük áll: képvisel. Ő csak úgy lehet (helyettesítő) *általános*, hogy sohasem volt *úgy egyedí*: a jolly nem a hetesből, nyolcasból fejlődött jollyvá, hanem eleve jollynak „született”. S ha mégis netán abból fejlődött volna — „felelte származását”.

Az *alkalom* fogalma talán arról is jutott eszembe, amit egy ragyogó toll és elme, *Anatole France* írt valahol: a jubiláris esszé csak *ürügy*, hogy ismét önmagunkról beszéljünk. Erre *variációként* született, amit fentebb írtam. De hiszen variációi vagyunk egymásnak valamennyien. Egymás szinoním szellemei. Csak a variáció autentikus!

Minden zsenialitás annyit nyer a súlyához, amennyi az általa kiszorított közepeszerűség súlya. Ettől érezzük a zsenit *démonikusnak*, ami neki hízeleg, ám fáj is. Mint a markáns férfi, kinek hízeleg, ha a nők szeme rajta feledkezik, ám apró bánattal tölti el, ha a totyogó gyerek megjed tőle. Démonikus azért is, mert nem tud magával mit kezdeni, szuggesztivitását nem tudja „nyugdíjba küldeni”, nem tehet úgy, mint a legendás római *Spurina*, ki, csakhogy meneküljön a nőktől s a férfi-irigységtől, késsel csúffá vagdosta arcát. Mit ért el vele? Régi híre úgylis a sarkában loholt s ráadásul röhögtek is rajta: hát ez volt a híres, szép fiú? Milyen bolondul cselekedett, gondolták a „szürkék”, bezzeg én a helyében nem ezt tettem volna. *Különös* szépből *különös* csúffá lett: különöse megmaradt! A zseni az „én” forradalmasítása s a másokat forradalmasító „én”. Nem abszolút új, de a hagyománynak *egy kevésbé ismert* rétegeire, rétegeire, vagy egy olyan tendenciára támaszkodik, amelyet csak ő tudott — jellejtőként — kiolvasni. Vagy egy kibányászatlan érre bukkan. *A zseni is variáció tehát*. Az esszé is variáció. *Az esszé: az önmagával elégedetlen tudomány és az önmagával elégedetlen művészet: együtt*, „rehabilitációs házasságban”, egymást ápolóan, egymás vigaszaként. Igen: *Alkalom vagy nekem, hogy ismétljem magamat, és minden obszesszív ideámat, mit százszor leírtam már*. Hogy én, mint születésnapos visszhangod visszhangommá válasszalak. Mert *a visszhangváró ember* vagyok, nem annyira démonikus, hogy elég legyen önmagamnak. S Téged választalak, mert tudom, a visszhang mennyivel messzehallatszóbb s szebb tud lenni az én rekedtes, el-elfúló hangomnál. Cserébe azt kérem: az én születésnapomon Te *kizárólag* magadról írd. Az *Anatole France-i* igaz „recept” szerint. A visszhang vissz-

hanggá változtatja azt, akinek visszhangja volt. Pusztá ürüggyé akarok válni a jók, igazak számára én is — pusztá, oly termő, áldott alkalommá!

Igen, alkalom a Te születésnapod s kicsoda alkalom (!), hogy ismét rólunk, a közösségről, s magamról beszéljek. Ahelyett, hogy arról az egyszeri, lélegző, megismételhetetlen *anyagösszeállásról* szólnék, ami és aki Te vagy. Arról, hogy milyen a hangszíned, a szemed, a tenyered tapintata.

Mennyit küzdünk az ellen, hogy *ürüggyemberekké* váljunk, epizodistáivá a létezésnek! *Epizód emberekké*. Én nem akarok ellene küzdeni! A kismacska nagyon ostoba, ha oroszlánná akarna válni, de még ostobább, ha végső veszélyben kicsiny körmeit lusta vagy fél kiereszteni. Hacsak nem teszi magát halottnak: mert csak e két módozat van a halalos veszélyben. Ha nem a küzdelem kell — szökni muszáj bárhova, való vagy látszat halálba — láthatatlanná válni. *A szépség priuszát eltüntetni*.

Tudom, az ürüggyember (a *sapiens, a faber, a ludens* stb. mellett) sok Führernek pusztá hivatkozási alapként szolgál, s a régi vagy új *demagógiák* martalékaul. De vajon nem világméreteken zajlott mindig valamiféle *szellemi kisajátítás*? A szellemi kisajátítások világrendszerének történelme előtt állunk. Róma úgy kezeli a görögség kultúráját, mintha mindig a sajátja lett volna. Amerika tette ugyanezt Európával. Hány tudományt kezelték úgy az európai emberek, mintha azoknak semmi közük nem lett volna Egyiptomhoz, Mezopotámiához, Babilonhoz. A szellem *közkinccsé válásának folyamata*. Mintha a későbbi római jog ama passzusa szerint jártunk volna el, mely azt mondja ki: „a kasunkból kirepült méhraj egészen addig a mienk, ameddig követni tudjuk, és üldözése nem ütközik akadályba. Egyébként a befogó lesz” (*Gaius*). Nem így viselkednek az egymás *szinonimáiként*, rokonértelmű rendszereiként jelentkező eszmék, eszmények, motívumok, jelképek, metaforák a szellem, a folklór stb. történetében? Legtöbb közülük semmi más, mint valami elvnek az *alkalmazása* más körülmények között, frissebb időben. Némely eszményen látszik a görcsös igyekezet, mellyel el akarja tüntetni elődeivel való hasonlóságát. *Vándorolnak* az elvek, eszmények, stílusok, teóriák is. A relativitást a humor is felfedezte. Eredetiségünk fabatkát sem ér, ha szokványosan fogjuk föl. A folklórban nincs „*copyright by*”, mert a szójhagyomány továbbadóinak nincs fejlett személyiségtudata, nincs a szellemi tulajdon iránt érzékük. Mégis eredetiek a változatok. Kollektív zsenialitás. Ők se tudják pontosan, honnan vették, mint *Goethe* híres epigrammájában, amelyben a javakról lévén szó, a fiú elmondja, hogy az apjától örökölte. Hát ő honnan? — szól a kérdés. A nagyapámtól. És így tovább: és végül az utolsó, még követhető „forrásról” így szól: „ő meg lopta valahonnan”. Természetesen ezt a „lopást” a szellemben nem mindig lehet (s nem is kell) bizonyítani. Eszembe juthat nekem valami egy falevélről, ami X.-nek is eszébe jut, talán éppen ma, és a világot ellenkező pontján. Ki állapíthatná meg az „*elsőséget*” (prioritást), melynek akkora a szerepe a szellem és a társadalmi, történelmi struktúrában. Az *Első* elve ugyanis fix pont, hagyomány- és értékszabó, viszonyítási alap, időszámítás, origo stb. Valaminek közepe is csak úgy lehet, ha eleje s vége van. Megint a matézis szelleme. Az „egymástól függetlenül” felfedezések nem csupán a hasonló fejlettséget, körülményt, információs bázist tételezik, hanem a hasonló képességeket is. Ha az emberiség rasszainak stb. képességei — elvileg — nem lennének egyenlők, vajon beszélhetnénk-e híres, régi kínai feltalálókról, hindu matematikáról és így tovább?

Visszatérve a méhrajhoz. A „befogó” (illetve a kultúra esetében a *befogadó*) *saját* elképzelései szerint építi meg a kast, gondolzza őket, a méhek ezen az új tájon más növényekre szállnak: a méz íze is változik kissé. Csak a *sós mézet* fölösleges „kitalálni”. Nos, így változik majd a más „kasokból kirepült” szellem is az új történelmi-földrajzi-tradícióbéli tájakon. Nézzük a szellemi kisajátítást és ennek „öröklött reflexeit”. A gyermek vajon nem büszke apja hírességére, melyhez valójában semmi köze: sütkérezik a számító-hízelgő felnőttektől kapott bókajándék-játékszerek körében, mint valami különösen giccses karácsonyfa alatt. Vagy: „Oxfordban jártam” — jelenti ki a többször is bukott diák büszkén. „A 28-ak csoportjával indultam” — nyilatkozik az egészen középszerű művész. „Nagyapám *Napoleon* oldalán hősiiesen

harcolt” — így a nyúl szívű puhány. De a család régi hírességeinek kisajátítása ismétlődhet nemzeti szinten is: az a magyar is büszke lehet *Bolyai János* magyarságára, ki már a szorzótáblát is kezdi elfelejteni. Az az angol is büszke *Cromwell Olivér* polgári forradalmára, aki egyébként roppant konzervatív, netán anarchista, mert *Cromwell* neve (történelmi) *szellemi konvertibilis valuta*. Márpedig csak az lehet hivatkozási alap a szellemben is, ami konvertibilis, amilyenek a mitológiai, bibliai jelképek stb. Mert ki-ki ugyanazt érti rajtuk, legalábbis nagyjából, hasonló értéknek fogják föl. A szellemi konvertibilitásnak is vannak *körei*, például: a buddhista fogalmak földrajzi köre stb. Nyilván: lehet valakinek úgy is szellemi konvertibilitása, hogy a kutya se tud róla. Latens konvertibilitás. Ilyenkor az értelmiség vagy annak egy része rosszul sáfárkodik „hírünkkel a világban”. Kell-e küzdeni (egyelőre) eme kisajátításmódok ellen? Nem, mert nem is lehet. Hiábavaló fáradozás lenne. Akire rápirítana az ember, hogy ne hivatkozzék büszkén *Dantonra*, ha egyszer ő még a reformizmusig se jutott el — ő nyugodtan válaszolhatja: nem baj, én akkor is büszke vagyok rá. S itt további érvek nincsenek. Kifogásolható-e, hogy a futballpályán szurkoló is a győzelem részesének érzi magát, noha nem rúgott, mert nem is rúghatót gólt. Valami része azért neki is van benne: ahogy mondani szokás „lelkesítette a csapatot”. Ő a „hátszág”, az anyagi és lelki támogató. Nyilván: nekünk tudnunk kell, ki *mennyire* részes a győzelemben. Hogy is van az *aesopusi* mese: a legyek is azt hiszik, hogy együtt húzzák az ökörrrel a szekeret. De az is meglehet: az ökrök lustábban vonszolnák magukat a legyek csipései nélkül. A *magaspszichológiában* járunk, ahonnan jól látni a szellemi mozgások körvonalait, ahonnan nézve a történelmi *kibiclétezésnek* is megvan a maga jogosultsága. Ha ez szorgalommal, szívóssággal, némi önzetlenséggel társul és továbbviszi az életet, a túlélés, a megmaradás felé — nem akármilyen tettet hajtott végre! S ha a maga szintjén, egyén és közösségviszonyban mindenki nemcsak kisajátítótá, de egyben kisajátítottá is kíván lenni — ez biztosítja az etikai s egyéb egyensúlyt. És persze, nem mindegy, hogy ki sajátít ki kit, kiből mennyit, és a kisajátítást kiváltságnak fogja-e föl vagy pedig demokratikus vívmánynak.

Nemegyszer megfigyelhettük a világtörténelemben, hogy a kivégzettek cselekedeteit azok a közömbös, semleges vagy látszólag közömbös *szemtanúk* (kibiclében leledzők) folytatják-viszik tovább, akikre senki oda se ügyel. S talán épp azért lehetséges ez, mert senkinek sem szúrna szemet. Sőt — horribile dictu — még a kivégzőosztag egy-két tagja is továbbviheti a leejtett fáklyát, nyilván: csak az k, akik nem tudtak a kivégzés mögötti manipulációkról, a vádak alaptalanságáról. Tehát a *jóhiszeműek, ezek a majdnem ártatlanok*.

Amikor tehát a sokaság kisajátítja (*magáévá teszi*) a kevesek hősiességének dicsfényét, ez semmivel sem alacsonyabb dolog, mint az, amikor a kevesek vagy csak egy ember a sokaságra, népre hivatkozva a tömeg nevében beszélnek. (Nem egyszer „fogadatlan prókátorként”: úgy képviselnek engem, hogy meg sem kérdeznék: akarom-e?) Embe bonyolult, még ennél is szövédményesebb kisajátítás-rendszer lét- és történelemmeghatározó erő. Egyike ezen erőknél. Lehet-e *drámai*atlanul, s szabad-e így látnunk a történelmet? Anélkül, hogy a históriát örökös szellemi, értelmezésszerű *per-újrafelvételek* forrásának tekintenénk, ahogy ezt idestova tíz éve leírtam. Anélkül, hogy ne látnánk: a hősiesség csak úgy lehet *eleven*, ható szoborrá, ha alatta egy közösség jelenti a talapzatot. Anélkül, hogy — mint *Hegel* mondja valamilyen forrásra utalva — ne vennénk észre: a hős szolgája nem látja hősnek gazdáját, a hőst. S tegyük hozzá, nem azért, mert „deheroizál”, hanem, mert látja minden „hősietlen” pillanatában is. Az ilyen szolga rászolgált a jó szolgáló névre. Mert hagyja, hogy a hős otthon pihenjen, ne legyen feszült, míg ha az *eszményít*, a *szerepet* is számon kérné tőle még házikabátban is — csapnivaló szolga lenne. A *történelmi drámák* hitelét épp az adja, hogy a hősök nem istenek. A *mindenható* istennek nem lehet drámája, mert nincs ellenfele. *Madách* Tragédiájában Lucifer csak afféle „edzőpartner”: a mű azért zseniális mégis, mert kiderül: ez az edzőpartner, akár igazi ellenfél — egy autentikus másik isten is lehetne, nem csupán olyasvalaki, mint a gép-

kocsigyárakban a „próbavezetők”, akik nem lehetnek tulajdonosai minden kocsinak, amit kipróbálnak az úton. Ők csupán arra valók, hogy az esetleges gyengékre fölhívják a tervezők, gyártók figyelmét. Az Úr a Tragédia elején kissé fölényes, ironikus. A mű végén össze kellene roskadnia, ha ez lehetséges lenne ebben a keresztény tragédiában. Roskadtságának oka ez lenne: a feladat, amire Lucifert kijelölte (a próba, mint annyiszor a Bibliában — Ábrahám, Lázár stb. esetében, hiszen ez *leit motivum*) nemcsak az ember, hanem egyben az ördög megpróbálását is jelenti. Az Úr „felfelé akarta buktatni” Lucifert, s kiderült: reálisan a maga közelébe emelte. Súlyossá, hogy így reáháírta a hibákat?

Gyorslábú Achillész csak azért nem „tökéletes” gyors, mert sarka sebezhető. Tehát erre ügyelnie kell, ettől csökken sebessége. Neki jó az, hogy tudja magáról: sebezhető a sarka, mert tudja, mire kell vigyáznia. Íme, az önismeret, az önirónia szerepéhez jutottunk újból. A hősnek a szolga a próbája s a szolgának (csicskásnak) a hős. A hős hitelességét éppen emberi gyöngéi bizonyítják. Különben „csodatevő”, szélhámos. Don Quijote fénylő ábrándjait csak a vaskos Sancho Panza „ellenfénye” tudja helyretenni.

Isméltük régebb egyszer-kétszer: *a tömeg zsenialitása a forradalom*. Kétségtelen, zseni kevesebb születik, mint csupán tehetséges vagy hajlamos, netán középszerű szellem. A *ritkaság* (kevesebbség, kisebb szám) plusz *használati* (vagy épp jelképes, hagyományos) *érték* együtt adja ki tehát a teljes értéket. Valaminek a hiánya tudatosítja, jobban kontúrozza az értéket. Ha megszoktuk, hogy van vízünk — nem is gondolunk arra, milyen értékes lehet. Ha nincs, észrevesszük: *halálos érték*. Ahol kevés az írástudó, jobban, már-már szentként, nagy bölcsként tisztelik őket. Egy grafomániás országban bárki beléjük törölheti lábát. Bár ugyanakkor *inyenc szinten* is érthetik meg műveit, árnyaltabban, hiszen a *diletтанизmus* (a szónak nem a régi, történelmi értelmében, mert valaha szinte minden *szépiró* dilettáns volt, kecsvetelésből csinálta s egyéb jövedelmeiből élt, nem volt „profi”, vagyis hivatásos) *mű-élvezői* színvonalat is jelent, még ha olykor meg is keseríti a hivatásosok életét. A szelídebbekből lelkes, hasznos sznob- és mecénásréteg is kialakulhat. Tehát, akikben nincs nagy *foglalkozási kielégületlenség*. De ebben a vonatkozásban a dilettáns (pláne az *akarnok* műkedvelő, ki önmagát nem akarja reálisan ismerni) sajóg. Némi igaza lehetett *Rousseau*-nak (ebben a vonatkozásban legalábbis): minél tudatlanabb az ember — annál jobb. A rómaiak meg azt mondták: az abszolút ismeretlen után nincs vágyakozás. Ezt én így szűkíteném: minél tudatlanabb az ember abban, amihez már valamilyen okból úgysem érthet igazán, s ezzel megbékélt — annál boldogabban élvezi, fogadja be az információkat, s ez *a boldogság jóvá teszi, nagylelkűvé, ajándékozóvá*. Ez a kérdéskör felveti a nyolcad-, negyed-, fél- stb. műveltség, tehetség kérdéskörét, az *irigység*ét is. A „tudatlan” hálás, nem tekinti vetélytársának az értelmiségit, hanem papjának, tanítójának. A féltehetség, félképzett potenciálisan ellenfélnek tekinti magát, amivé *még lehetne*. *David Hume* jól pedzette: a túl távoli dolgok után nincs irigykedés. Az áthidalhatatlan távolság csökkenti, letompítja a vágyat. A császárt nem a koldus irigyli, hanem a trónra esélyes hercegek, netán más főurak. A *féltékenység* rokon ezzel, de más természetű (a hatalom- vagy szerelem-féltés — szinonimák). Itt egyenrangúakat tételezünk, vagy „elsőket az egyenlők között”, míg az irigységben a képzelt vagy *lehetséges* egyenlőség játssza a főszerepet. A demokrácia s pláne ennek hamis tudata bizonyos értelemben mindig is irigységet szül. Ha nincs erős etikai alapja, melynek lényege: az önismeret józansága. Nálunk a feljelentőlevél-„kultúra” igen magas szintű volt. Kis — névtelen — *Aretinók* szaladgáltak a pesti és más városokbeli utcán, csücsültek kávéházakban. Ennek oka: a túl hirtelen, némileg előkészületlenül kapott lehetőségek. A honpolgár megkóstolta, hogy beleszólhat *így* is a vezetésbe, mások (az utált személyek) sorsába. Névtelenül könnyebb. Vállalja a névtelenséget, mert fél viselni — a feljelentett előtt is — tette következményeit. Vagy saját információiban nem bízik, vagy a hivatalban, amely megítéli. Netán: egyikben sem. Ám a névtelenség is gyanakvás, bizalmatlanság. A névtelen feljelentő tehát, miközben bizalmával hizelegne a hivatalosságnak,

elárulja: mélyen bizalmatlan iránta, különben nyíltan fordulna hozzá. Ennyit az ilyesmiért értékről a demokrácia számára. Ez már nem csak az a *kispolgárság*, amelyről régebb olvashattunk, amely kitűzte a maga kisszerű célját, s ha azt elérte, betokosodott. Ez nagyravágyóbb. Lehetőségeket lát. *Ez jó is, meg rossz is.* Jó, hogy lehetőségeket lát a fejlődésre, mert vannak is, de rossz, hogy *így* kívánja a lehetőségeket kihasználni. A kispolgári szintet nagyon nehéz kikerülnie bizonyos rétegeknek. Vagy átugornia. Fontos a rugalmasság, nyitottság, de *mégsem* karrierista, és irigyen rágalmozó kispolgárság (*mint átmeneti kategória!*) kialakítása. Nem a betokosodott, de nem is a skrupulusmentes kispolgárság. A jóízűség, az igazi esztétikum iránt már érzékeny kispolgárság. A közönyös, önző, de nem is valamiféle szociális demagógia „hátszínját” jelentő kispolgárság. Ez azért is fontos, mert falu és város dolgozói újra feltöltik e réteget. Aktuális kérdés. A régi giccses-hígoperettes (mert jó operett is van) kispolgárság egyik jellemzője: a *halhatatlanság gyűlölete, gyűlöli a halhatatlanságot*, mert az a halálra emlékezteti. Nem akar halhatatlan lenni, mert ez a halál utánira, az utókorra emlékezteti. A halhatatlan művet nem szereti, mert az halállal, összeomlással végződik. Hacsak nem értékes mese. Azt ő úgyis tudja, hogy meghalunk, minek akkor emlegetni. Azonban ne képmutatóskodjunk: minden emberben van arisztokratikus vonás is, kispolgári is, meg koldusféleség is. Énbennem is természetesen. Ezért is védem őket, mert bennük magamat védem s egyben nyitnám tovább, tárnám ki szellemét a mindenség felé. Már leírtam: halhatatlan hősök, témák, gondolatok azért vannak, mert szükség van a hősök, témák, gondolatok ismétlésére. Tehát: ismétlődnek a bajok is. A Jagók, Don Quijote-ok, Hamletok, Raskolnyikovok stb. A halhatatlanság szomorúsága: a tartós, újra felbukkanó aktualitás. Ne akarjunk hát mindenáron halhatatlanok lenni! Így ugyanis egy fiatalember mindig meg fog ölni egy öregasszonyt.

Ezért van meg a véleményem mindenféle *elitelmélet*ről. Vagy arról a régivágású véleményről, mely a sokaságot, tömeget (melyben egyébként nemcsak kispolgárok vannak, hanem sokan mások is) „csőcseléknek” titulálja. Ezt a szempontot *militarizációnak* tartom, mert csupán a militarista ítéel meg mindent a katonai szervezettség, egység, uniformizáltság oldaláról. A „csőcselék” szó ugyanis a vegyesség, kevertség (keverék, amalgám) szinonimája a sokaság halmazára vonatkoztatva. De mi jól tudjuk: a katonás sorok, a szabályos menetelés *egyhangú* ritmusa, hangja komoly ellentéteket, aritmiaikat fődöz el, majdnem annyit, ahány katona csak menetel a sorban. Hát vajon az elit egységes-e? Csőppet sem. Mindegyik képviselője hordozza a „honnanjöttség” és a másfelé törekvés jegeit. S ha meg egyfelől jöttek, akkor épp az egyéniség ereje által akarnak *még elitebbek* lenni. Az egyén, amikor gyöngye — csoportosul, ha ismét erős, vagy a csoportban veszélyt érez — hajlamos kiválni. Ugyan-így a csoport is a nagyobb közösségből. Leírtuk már: *mindenki többségi, és mindenki kisebbségi egyidejűleg a társadalomban, világban, akár vallásilag, akár politikailag, akár bőre színe, szépsége, nyelve, neme stb. szerint.* A kisebbségnek is van kisebbsége s ezt a szociológiában nem lehet figyelmen kívül hagyni. Pláne nem a *társadalom-lélektanban*, ezen belül a *kisebbségpszichológiában*. Ezért is van szükség többek között a *kollektív* (szellemi) *kisajátítások* gesztusára. Hogy mindenki a magáénak érezze azt az egy, két, három stb. dolgot, legyen az művészi személyiség, futbalcsapat, sztárzenekar vagy atomfizikus — netán — dicső vagy szomorú — történelmi esemény, felfedezés, ami nem elválaszt, de összeköt. Csak az köthet össze sok embert, amit mindenki a magáénak tarthat anélkül, hogy bárki közülük csak egyedül mondhatná a magáénak. *Bartókot* — nemzetileg — nem mondhatja senki magáénak egy angol társaságban, csakis az az egyetlen magyar anyanyelvű (tehát magyar) odavetődött, akinek netán éppen botfüle van s különben is ócskaruhakereskedő. És ha betoppanna egy kiváló, magyar anyanyelvű karmester, nem mondhatná emennek: te nem lehetsz büszke Bartókra, mert a zenéhez nem értesz s különben is ócska ruhákat árulsz. Mert az ilyen kisajátítás ebben a helyzetben nem családi, szakmai stb. alapon megy, hanem kizárólag nemzeti-anyanyelvi alapon. *A nemzet tehát közös nevező. A méltóságérzete is az.* S ez a kisajátításrendszer *teljesen*

sohasem szűnhet meg, amíg anyanyelv lesz, márpedig mint mondtuk, *valamilyen* (ilyen-amolyan formában) anyanyelvek mindig lesznek, túl a szellemi-gazdasági közlekedés — netán — általános nyelvén. De majd a távoli boldog korokban, amikor *a politikai nemzet megszűnik*, ez a kisajátító büszkeség nyugodttá, jóindulatúvá, tompává válik, csupán *lelki színező* lesz, *elveszti minden agresszivitását*. Gondolattemem eme részét hadd fejezzem be azzal: a magyar zászló piros-fehér-zöldje három, minden nemzet által ismert, érzékelt („egyetemesen” látott) színnek a saját selymeinkre áthozása — kisajátítás. Am ugyanígy kisajátítják mások a sárgát vagy a feketét, amely a *mi* színünk is, amennyiben ez minden ember számára sárga vagy fekete. Ha az én kedvenc színem a zöld, tréfásan így kiálthatok föl: ni, az én kedvenc színem egy másik nemzet zászlaján is ott van. Az olasz zászló ugyanannak a három „egyetemes” színnek más sorrendben, elhelyezésben történő kisajátítása. Itt tehát még egy hierarchikus (eredeztető, alá- és fölérendelő) modust is kisajátítottunk, amelyet egyébként szintén minden nép ismer, mert ismerik az alá- és fölérendelést, a sorrendiséget stb.

Vissza a ritkasághoz és a tömegzsentialitáshoz. A ritkaság, mint értékalkotó (egyik) kategória természetesen nem zárja ki a munka és az érték *Marx* által leírt igaz s mély összefüggéseit. Amiből kevés van, ami ritka, annak előteremtéséhez több időre, erőfeszítésre van szükség, mert sok mindent kell útból eltávolítani. Íme a ritkaságban is ott a munka, mint egyik értékmeghatározó! Ha száz almát találok kertemben, amíg egyetlen őszibarackot — bizonyosan ez utóbbi lesz értékeesebb számomra, mert épp annyi ideig kerestem ezt az egy érettet, amíg találtam volna száz ehető almát.

Am az is világos: ezekre a ritka dolgokra nem építhetem létezésemet, éppen mert temérdek munkával nagyon kevés kerül elém, ami nem elég létem és fajom fenntartásához. A középszert, az átlagosat egyben a biztosítékok, tartalékok szükségessége tartja fönt. Ezért az almákat nem hanyagolom el. Mert abból sok van. Abból sokaknak jut. Ezért is kell nagyra becsülnünk a sokaságot. Vagy a népet. Mindegy, miként nevezzük. De a zsentialitás szenvedéseit a tömeg is csak akkor érti meg, midőn maga is forradalmat csinált, mint a zseniális képességű egyén önmagában. A forradalom által mélyül a nép lelke, mert az ellentmondások nyers szagát orrával érezte, és drámai sebek figyelmeztetik. Jobban értékeli majd a szabadságot. Persze nem oly módon fog vigyázni szabadságára, hogy másoktól, érdemesektől, értelmesektől elveszi — néki több jusson, hanem ahogy *Rousseau*, *Fichte* és *Marx*ek mondták: csak az lehet szabad, aki másokat is szabaddá tesz maga körül, és: nem lehet szabad az a nép, mely más népeket elnyom. Ugyanakkor persze a felszabadítottak is vissza kell igazolni, erősítenie kell a szabadító szabadságát, mely immáron *közös* — egyenrangú szabadság.

E fenti fejtegetésekhez szorosan kapcsolódik a kultúra, az írástudók helyzete a sokasággal való relációiban. A kultúra és az állam vonatkozásai.

Emlékszem, tizenhét éves lehettem, amikor először olvastam, hogy *Mao*, az államférfi, egyben költő is. Még nem ösmervén, nyilván, nem *Pláton* jutott eszembe, ki az államéletben oly mostohán bánt volna a költészettel, mégcsak nem is azok a római császárok, akik maguk is írtak verset, meditációt, történelmet. (*Suetonius* s mások könyveit akkor még nem adták ki, vagy még nem akadtak a kezembe.) Csak majdnem másfél évtized múlva jöttem rá: az írástudók Kínában ősidők óta nagy becsben álltak. Régi s közelebbi szerzők (*Bacon*, *Herder*, *E. Chavannes* stb.) kijelentéseit böngészve megrajzolódott az a kép, mely részint magyarázza azt is, amit mi manapság a személy kultikus kezelésének (személyi kultusznak) hívunk. A régi Kínáról szólva, jól tudjuk: a szülők iránti feltétlen gyermeki engedelmesség, „szófogadás” fő erkölcsi alaptörvény. Az állam hivatalnokának lenni mindenekelőtt a *régi könyvek* ismeretét jelenti, mely nem az európai értelemben vett irodalom (a maga műfaji tarkaságában), hanem *mindenekelőtt* valláserkölcsi törvények, szabályok, szertartás-, viselkedésleírások stb. mindig tisztogatott s bővített gyűjteménye. Egy kínai szerző írja le, hogy az ókorban a kínaiak mintegy 3000 költeményt ismertek. *Konfuciusz* ezekből

csak 305-öt hagyott meg, amelyek alkalmasak a szertartások szépségének emelésére. A múlt, régmúlt tehát mindenekelőtt *mint az eszményítés tárgya* volt jelent. Az írástudó akkoriban *nem eredetiséget* (?) jelentett, sokkal inkább leckefölmondást, idézetkultúrát és kommentálást, szigorú, megszabott keretek között. (A kereszténység dogmatörténetében is megtaláljuk az index, a cenzúra szigorúbb korszakait.) Ugyanakkor, noha az uralkodó iránti határtalan tisztelet abszolút s kivételt nem ismerő törvénynek látszott, ösmeretes a Csin dinasztiából való Si-huangti esete, aki időszámításunk (vagy Krisztus) előtt a harmadik század végén elhatározta minden régi könyv megsemmisítését (lám, az alexandriai könyvtár felgyújtásai sem „eredetiek”!). Elégettette hát a könyveket, de nem az eszméket is. S mindezt azért, nehogy a tudósok, régi arisztokraták kezében fegyver legyen a könyv a császári hatalom ellen. A merész császár és hadvezér a régi kultúra pusztításával s „értelmiségellenességgel” az egységesítés ügyét kívánta szolgálni. Mondanunk sem kell, hogy halála után nem sokkal újra összeállították a könyveket a megmaradtakból s emlékezetből, s a könyvromboló császárnak pedig még a nevét is megátkozta az amúgy is sanyargatott nép, nyilván a tudósokkal az élen. Halála után mindenféle való-valótlán váddal illették: még azt is mondták róla, hogy törvénytelen gyerek, s az ellene összeesküvéket dicsőítettek. Az eset egyszerre több mindent is bizonyít: a nagy, kiterjedt és mégis szinte hermetikusan zárt régi kínai világban, ahol például — akár a hajdani mások körében — az etnikai *vegyesházasság* majdnem elképzelhetetlen, ha a két „nagy hatalom”, a császár és a hagyomány kerül konfliktusba, a Mennyei Birodalom vezére csak *átmenetileg* győzhet, mert szinte minden írástudó a hagyomány, s a hagyományt követő nép oldalán áll. *A szellem restaurációs korai* igen ősi keletiek tehát. A másik tanulság: a régi Kína nem csupán földrajzi helyzete miatt nem félt a külső ellenségtől (nem is már akkor is viszonylag nagy lélekszáma okából, ez a XVIII. és a XIX. század vége felé így módosul: 105 millió, illetve 326 millió, ergo: egy bő évszázad alatt megháromszorozódik, századunkban is tart lényegében a háromszorozódás: 1970-es becslés szerint 845 millió — az első két adatot Herder, illetve dr. Dodjon alapján írtam le —), hanem *a minden egyéb hagyományt is őrző nyelvi kultúra, írásbeliség* erőssége, megingathatatlansága okán sem. A szomszédos kultúrák (pl. a mandzsu és mongol) főként *műfordítás-kultúrák* (a kínaiából és a hinduból). Persze: valami lehet „tükörfordítás” és „átköltés” is. Ehhez természetesen hozzájárult a kínai betűvetésnek ama tulajdonsága, hogy „dologi jegyekkel írnak, amelyek nem betűket, szavakat, hanem tárgyakat és érzékeléseket ábrázolnak” — írja már Bacon is. Minden *szellemi s hagyományextenzió* (s olykor *expanzió*) tehát ősrégi gyakorlatra tekinthet vissza. Biztonságérzetük a hit, vallás, a hagyomány régiségében van. A meggyőződés alapja: akik ilyen régóta fönntartják magukat — ezután sem veszhetnek el. Az ősök életvitelének, szokásainak *pontos* ismételése nem nyűg, hanem az *állandóság* közérzetét adja: mindig ugyanaz történt, mint ma, s holnap is ugyanaz fog történni. Ez — érthető — megnyugvást ad. Miért is kéne „eredetinek” lenni, amikor a „kollektív eredetiség” épp az *ősi* utánzása. A bibliai tízparancsolatban egyetlen parancs beszél a gyermek szülők iránti tiszteletéről. A kínaiaknál ez minden parancsolatok közül a legparancsolóbb. Ami régi, az a „szülő”, a jelenkor — a „gyermek”. (Az „ázsiai termelési móddal” és összefüggéseivel itt természetesen nem foglalkozhatok, ehhez ugyanis még ennyit se értek.) Summa summarum: a Mao művei iránti kultuszt nem igen érthetnénk meg ezek nélkül. A régi „szent szöveg” behelyettesítése új „szent szöveggel”. S ez a „szent szöveg” *mindenké* immár. A „tanításba” vetett régi hit is azon alapszik: ez a legnagyobb bölcsesség, minden emberi bölcsesség *kompéndiuma* (az alapvető tanítások legtöményebb kivonata). Emlékezzünk csak, ez a fajta gondolkodásmód máshonnan is ösmeretes. Épp az alexandriai könyvtár történetéből. Valamelyik spekulatív török vezér indoklásképpen mondta: „Ha mindaz a tanítás, ami itt található, nincs a Koránban, akkor csupa hazugság van bennük. Ha viszont benne van — fölöslegesek. Mindenképpen el kell égetni őket.” Ezt sokféleképpen lehet kommentálni, de én most egyféleképpen akarom: ő is abból indult ki, hogy igazság csak egy van s ez az övé, hogy a Korán minden tudni-

való bölcsesség, minden *tudni érdemes* dolog erős foglalatja. Ezek szerint minden más úgynevezett igazság, bölcsesség hazug, tehát fölösleges. Jelzem, nem minden hazugság fölösleges: ezt éppen a bizonyítja, hogy a fenti „szent hazugságot” sokan sokáig elhitték, tehát *hasznos* volt, nem fölösleges. Jól gondolod, drága Barátom: a politikai dogmatizmus vallásos-egyházi gyökereinél tartunk. S ugyanakkor annak válaszában is, hogy ez a fajta *régi* kínai értelmiség (tehát a hivatalnokok stb.) *szakrális értelmiség* voltak, még ha nem is kimondottan papok, de majdnem papok. Mert a császár a Menny Fia volt s a nép az ő gyermeke. A nagy hivatalnokok közel álltak a császárhoz, így annak dicső szentségéből egy fénycsóva reájuk is hullott. Az „apacentrikusság”, az extenzív apaszerep a cárizmusban is jelen volt. Ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni a személyi kultusz vizsgálatánál. Ám *Lenin*nel az — meggyőződésem — mégsem történéhetett volna meg, ami *Sztálin*nal. Leninnek mindamellett, hogy mélységesen Oroszország történelméből indul ki, másfelől nagy európai kultúrája van: Marxék eszméinek legeredetibb és legtehetségesebb folytatója, akinek zsenialitása nem utolsósorban abban állt, hogy orosz létére hasznosítani tudja az európai, sőt világtapasztalatot. Lenin józan, realista, hiúsága normális. Az ő régi, harcban szerzett roppant nemzetközi tekintélyével nem kellett volna semmilyen öngazolási hajszára sem a külföld, sem az orosz és más nemzetiségű munkások, parasztok, értelmiségi előtt. Sztálinnak legalább két okból is szüksége volt öngazolásra, kemény bizonyításra: nem volt akkora tekintélye, voltak nála nagyobb presztízűek, másrészt Grúziából jött. (Ez utóbbi tény ugyanakkor *garancia*ként is szerepet játszik a soknyelvű köztársaságok előtt.) Megkockáztatnám: az olyan országokban, ahol hosszú királyság után győz valamilyen köztársasági forma, egy ideig még az exkluzív egyszemélyes vezetéshez fűződő illúziók lehetőségei fennállnak (hívják azt akár köztársasági elnöknek stb.). Mint ahogy az is valószínű: a politeista és deista szellemiségben van demokratikus tendencia, amiként a „többegyházi” államszerkezetben is. Hosszú királyság után nemcsak a vezetés gyakorlatának néhány beidegződése élhet tovább, de a nép illúziói is, amely megszokta ezt a gyakorlatot. Még ha lényegében rossz is volt, de kellemes élményei is fűződnek hozzá. A múlt — a feledés és a nemzedékek által — mindig megszépül egy kicsit. Találkoztam egyszer külföldön olyan gimnáziumi tanárossal, akit — őszintén megvallva — mindannyian utáltunk. Mégis *ott* és *akkor* jólesett vele beszélgetnem. Még az is megfordult a fejemben: vajon ő volt olyan rossz, vagy én voltam túl fiatal ahhoz, hogy megértem pedagógiáját? Persze azóta ő is változott. Nem „léphetünk” kétszer ugyanabba a lélekbe. Miután elváltunk feleségünktől — sok jó vonását később megidézzük, noha azt híreszteltük: pokol volt az élet mellette. És — paradoxon — valószínűleg mindkét dolog — két időpontra vonatkoztatva ugyan, de — igaz. Csak az egyik tapasztalat (a jó) emléke háttérbe szorul a kiélezett, rossz helyzetben, mint amikor a „haragos” víz előnti a szép parti növényzetet, de amikor megnyugodva medrébe húzódik, nincs kizárva, ismét hajlamos gyönyörködni a partban.

Láthatod tehát, drága Barátom, jó szokásom vagy épp hibám: semmit sem utasítok el rögvést és eleve, mindent próbálok oly sok oldalról *megérteni*, hogy félek: még az *érdesebb igazság* is legtöbbször kisiklik a markomból. Állítólag bizonyos túl „higanyszerű” állapotok úgy esznek, hogy citrommal stb. összehúzzák, érdesebbé teszik testüket, ami által rághatóbbá, ízlelhetőbbé s emészthetőbbé válnak. Nem így kellene nekünk is tennünk mindennel, ami Sikamlós? De hol az a *szellemi citrom*, ami összerántja, érdesebbé, érzékelhetőbbé teszi a síkos vagy szétfolyó felületet, mint a timsó borotválkozás után a vérző karcolásokat? A kőkény „csókra húzza a szánkat” — mondtuk, daloltuk ifjabb korunkban. Igen, a nevető száját vagy a bámulatban eltátoztat mi húzza majd „csókra”, hogy magunkhoz ölelhessük a Sikamlós végtelenséget? Mert, ha a Sikamlós netán örök, csak érzékelő magunkat tehetjük érdesebbé. Ha a jég örök síkos — csak a bakancsunk szege segít.

Igen, tudom: a „személyi kultusz” korai (az egész világtörténelemben!) is sokkalta bonyolultabbak, árnyaltabbak, mint ahogy a mindig adott, aktuális *történelmi indulat* megítéli.

Én sose tagadom saját *proletkult*os ifjúságomat. Nincs abban semmi különösebb röstellnivaló. Nagyot, újat, jót akart ez a táj, Európának eme vidéke. És a nagyot akarásból sok minden meg is valósult. Nemcsak attól szépül meg az az idő, minden gondja-baja, szorongása ellenére, mert akkor voltam ifjú, *az volt egyetlen lehetséges ifjúságom*, hanem azért is, mert mégiscsak olyan egész népet érintő energiákat szabadított föl, amelyek nélkül most talán én sem lehetnék író. Múltkor véletlenül kezembe akadt egy régi (talán 46-os) *Majakovszkij*-kiadás magyarul. Mit tagadjam, jól esett látnom, hogy pláne a kezdeti versei közül sok ma is éppúgy tetszik, éppúgy hat rám, mint hajdanában. Pedig hát azóta olvastam egyet s mást. Meg éltem is.

Csakhogy: minél inkább *árnyaltan* — ergo: nem egyoldalúan! — nézzük a régi ballépéseket, torzulásokat, visszaéléseket, a bűnöket — *annál konzekvensebbnek kell lennünk a tanulságok levonásában!* A dogmatizmusnak még írhatja se maradjon. A megbélyegző, rágalommal élő, címkéző „kiváltságosak” kora — hál’ istennek — lejárt. Ragasszon az emberre annyi jelzőt, amennyit akar *némelyik* kritikus. Mondja, hogy dilettáns, féltehetség, félművelt, felszínes, nem jó stílusú, rosszul szerkesztő stb., de a politikai, világnézeti (és ebbe az esztétikai jelzők *egyik része* is beleértendő: például „öncélú szépség”) megállapításokkal jó lesz csinján bánni. Túl közeleiek még a dogmatikus esztétika ejtette sebek, vér- és velőáldozatok, az emberi idegzet áldozatai, semmint, hogy az ember eltűrhetné *egy-egy* mit sem sejtő fiatalember vagy éppen „mindentudó” rangos bácsi címkékkel való packázásait. Veszélyes játék. Noha ettől messzire jutottunk, és „ritka madár” az ilyesmi — mégis az. S még e kevesek közül is soknak (hiszem!) csupán „hazajáró reflex” az ilyen értelmezésfajta, és valójában jóhiszeműek. És mégis...!

Olvastam valahol, hogy a *régi* kínaiak úgy leveleztek egymással: levelükben, noha nagyon *magas kultúrájú* írások, egyetlen „eredeti” fordulat, gondolat sem volt, hajszálfinom „plágium” szötte át őket. A régi, klasszikus könyvekből vett idézetek *alig* átköltésai voltak. Nem tudom, ez mennyire igaz. Annyi azonban bizonyos, hogy az európai levelezők máshoz szoktak. (Lásd: ezt a „levelet” is.) Pedig mi is tiszteljük a hagyományt. Nem adjuk oda senkinek. De mégsem élet-halál ura felettünk, *nem „szentírás” a szent írás.* A nyitott, rugalmas, jószelű hagyomány hívei vagyunk. Annál maradandóbb lesz. Bizonyára a mai Kína legjava, többsége is majd a rugalmasabb hagyományfelfogás mellett szavaz. Persze, bonyolult kérdés marad így is: a *mammuttestet* mennyire tarthatja össze sokkal inkább a rugalmasság, a nyitottság, mint a *hermetizmus*.

S az is bizonyos: *talán soha még ekkora szükségük nem volt a nagy népeknek arra, hogy ne veszítsék el a kisebb, közepesebb népek bizalmát.* Ez a bizalom, az egyensúlyok kényes játékában igen fontos szerepet kap.

Drága Barátom, bocsásd meg, hogy gondolatmenetem már-már *a szabad asszociációs módszer szerint* kanyarog, csapong, sok leit motívummal tűzdelve — mégis egyetlen mag körül. De így gondolkodom én. Csak akkor érzem magam szabadnak, ha egy *lehetőséget* (nem is annyira egy megvalósulást) fedezek föl, még akkor is, ha nem bizonyos, hogy jó ez a lehetőség. A *kockázatnak* is megvan a maga erkölcsi értéke, ha nem a mások bőrére kockáztatok. Lehet, néha homályos a gondolatom, ám azt is tudom: a homály mögött semmi más nem lappanghat csak az, amit már a világosságban meglátunk vagy mások megláttak, megláthattak volna vagy még megláthatnak. A Sose-Láthatót sose látja meg senki, mert ami a lehetőséget zárja ki, az mindent kizár, ami emberi. És gyakran éppen azért fejezem ki magamat — többé-kevésbé költői — képekben, mert *tudom*, mit akarok mondani, és mert olyan egyszerűen akarom megmutatni, amit elgondolok, amilyen egyszerűen elgondolom. Unom az ismét trónra lépett neofilozófiai zsargonokat, a tudományos egzaktságra kacsingató „metafizikai” absztrakciókat. Nincs kizárva: ama dísztelen tóga mögött aszott test aszott gondolatai rejtik magukat. Persze láttam én már puritán ruhában is nőt, aki aktmodell lehetett volna. Igaz, díszes ruháját is, aki meztelenül is szép volt, fiatal és termékeny. Előítéletek nélkül szép a szép.

Eddig a történelemről szóltam, múltról, közelmúltól, jelenről s talán a jövőről

is. A történelemről, amely egyszerre az érdekharcok és az érdekkiegyezések, egyszerre a megvalósítások, kihagyott lehetőségek és az *ígéret*ek történelme. Mert az kétségtelen: az Ígéretnek, a kecsegtetésnek legalább akkora szerepe volt (ha nem nagyobb) a történelemben, mint a megvalósítások alapján érzett bizalomnak. Az ígéret *haladék* az ígérőnek, s aki időt (haladékot) nyer, életet is nyerhet, jól tudjuk. Ám akinek ígérnek, az is erőt merít belőle: távolabbra kerül ugyan a cél, de *van* cél mégis.

A történelem politikái sohasem mondhattak le két legvulgárisabb fegyverükről: Ígéret és Fenyegetés. Változatai: Hízelgés és Zsarolás. Ez minden „tömegpusztító fegyvernél” tömegpusztítóbb volt. Csakhogy a tegnapi ígéretek s tragikus fenyegetések egy idő múltán komikussá válnak. Így hát a tragikum és komikum a történelem korszakait végigkíséri. S a tragikomikum. A történelmi irónia. Komikus és tragikomikus lenne ma mérgezett nyilakkal fenyegetni valamelyik állig és modernül fel-fegyverzett országot. S ha mégis történnének hasonlók — ezt bizonyítják: a *tűrés-szint* és a *méltóságszint* egymással mérhető, utóbbi pedig minden népnél általában elég magas, mégha jócskán változó is. Az agyontechnicizált korokban a humán Szellem helyzete mindig tragikus vagy tragikomikus. Ő a parittyás Dávid a rakéták s az atombomba Góliátja előtt. Olykor le is nézik, meg is vetik: elavultnak tartják. Vajon olyan az Ember helyzete a *kozmosz túlerővel szemben* is, mint a Szellem helyzete a technicizált és militarizált korokban? Az Emberiségnek azonban vállalnia kell ezt a *groteszk méltóságot*, ha úgy tetszik *groteszk hősiességet*, a maga tragikomikus helyzetét. Platón szerint Szókratész érvelése elveszett: miért is sarjad egy töről a tragikum és komikum. Ám elveszett gondolatmeneteket rekonstruálhatunk is! Nemcsak az elveszett édeneket, Atlantiszokát. Mindkettő *főlényforma*: csak a tragikumban az Isten, a Törvény, ha tetszik: a kozmikusság főlénye győz s elbukik az emberi hős. A komikumban az *emberi* nevet diadallal. Tragikum és komikum a főlény két arca: *két ideje*. A józan, földhözragadt Sancho Panza is volt valamikor Don Quijote! Mondjuk fiatal korában. És Don Quijote is volt valaha józan ítéletű vagy legalábbis józanabb. Minden jelenség, ha felbukkan az időben, előbb Szokatlan (Új), azután a Megszokott, végül: *Túlszokott*. A *Megszokott* van mindig hatalmi nyugvásponthoz. Támadja őt az Új, a Szokatlan, a hatalom trónkövetelője. Enyhébben támadják a Túlszokottat; ő a trónfosztott régi, elavult, megunt. Látjuk: mindegyik valamilyen formában komikusnak, tragikomikusnak látja a másikat. Önmagát nem, vagy a legkevésbé. A Megszokott önmagán belül inkább az iróniát használja s az öníroniát. Mert ez irónia a hatalmasok humora, a méltóság humora, az *egyenlők* humora egymás között, vagy pedig a túl hatalmas humora a túl gyenge iránt, hiszen a király mégsem hahotázhat egy kolduson. Ezzel gyengeségét árulná el. Az irónia tehát önleplező humor. Fegyvereinket, érveinket, azok egy részét titokban tartjuk. Nem játszunk ki mindent. Tartózkodó humor. Az irónia a humor fenségese. Ezt használja az okos Szokatlan is a még túl erős Megszokottal szemben: így biztosítja visszakozási — visszavonulási — jogát (enyhén ironizál, tapogatózik, meddig mehet el). De ha gyengül a Megszokott — elő a szatírával! S a Megszokott is ezt használja az Újjal szemben. A Túlszokott többnyire bohózatot kap tőlük. *A művészet igazsága nem egyszer éppen azon áll vagy bukik, hogy az ábrázolt jelenséget jól ítélem-e meg, reális veszélyességét állapítottam meg vagy nem*. Durva példával: ha azt, ami bohózatba illő, gyilkos szatíra tárgyává teszem, a tendencia világos: fel akarom fújni a dolgot, érdekből. Ez *valóban* hazugság, rágalom s nem művészet. A rágalmazó „művészetnek” egész világtörténelme van. Ám, ha a szatírárt érdemlőt bohózatba írom — szintén elárultam a művészi igazságot. Ez a megvesztegetett, a korrupt „művészet”. Itt érdekből kisebbitem a bűnt, a vétket. Enyhítem.

Az öníroniára térve: az öníronia lényege: a *megelőzés általi főlénymegtartás*. Ha én gúnyolom magam, annyi, mintha az ő kezéből kicsavartam volna a fegyvert, mert ő, ha ezek után is ironizálna, immár csak epigonommá lehet, szánalmas ismétlővé, gyermekessé. Ha elkészítenénk a tragikumféleségeknek és a humorfajtáknak, komikumformáknak valamiféle *Mendelejev-táblázatát*, ezen az „elemeket” veszélyességi

súly, az ismeretlenek súlya, az ön- és közveszély szerint kellene sorba raknunk. „Fajsúlyuk” stb. azon múlték, mennyire „az isteni” vagy az „emberi fölényhez” esnek közel. A „légies” bohózat a másik oldalon egy sorba kerülne a „legsúlyosabb” végzettragédiával, mert mindkettőben abszolút a fölény: csak ott az emberi, itt az isteni. A *groteszk, abszurd a tragédiával kerülne egy sorba: a fölény itt megszlik. Tudjuk: bohózati végzet* is van: véletlen a neve, esetleges, szeszélyes. Látható tehát: a művészet igencsak *büntetőjogi észjárással* van megáldva: az elavultat („el-évültet”) nem vagy alig ítéli el. Míg a tragédia „felségáruulást”, hűtlenséget „tárgyal”, főbenjáró, a legnagyobb törvény ellen elkövetett halálos bűnöket, addig a komédia — mindehhez képest — „tyúkpörököt”, kihágást, vétséget stb. Mi hát a komikum? Az a (téridőben) Meghaladott, vagy vélt-Meghaladott, amely ilyenként nem ismeri föl vagy alig ismeri föl önmagát, mi kívülállók, vagy az öniróniában „belső kívülállók” viszont felismerjük. Humor: a Meghaladott felismerésének képessége s módja. Itt említtem meg: mindenféle komikummeghatározás a komikumelmélet történetében belefér a *Hobbes-féle* felsőbbségeteóriába.

A történelemben minden komikus és tragikus lehet egyidőben és egymás után is, váltakozóan, kivéve a *halál tényét*, mely előtt még a cinizmus is tompul egy kissé, vagy ha agresszív — védekezik. Kétségtelen, vannak *szerepcserék* is a törté-riában, de van *fejlődés* is. Tudjuk: vannak színészek, akik a szerep *alatt* maradnak, vannak, akik maximálisan *betöltik*, megint mások *túlfeszítik* a szerep kereteit — új szerepet írva maguknak.

Engem már rég nem az izgat annyira, hogy a történelem „körkörösén” vagy „spirálisan”, vagy lineárisan stb. mozog (*Vico, Herder, Hegel, Nietzsche, Spengler, Toynbee stb.*), hogy van-e „örök visszatérés” stb., hanem sokkal inkább az: *mi a helyzet az Emberi Igérettel?* Nem az, hogy az isten, a „történelem szelleme” vagy bármi — úgymond — Felettünk Álló, mit ígért kinyilatkoztatásaiban (melyeknek írődeákjai mi, emberek voltunk), hanem hogy mit ígért az ember az embernek, az ember önmagának? Nyilván az istenek ígéretei az emberek inkognitós ígéretei, akik isten által az emberi ígélet *szavahihetőségét* megemelték. „Túlvilági” rangra. Az isten, *mint láthatatlan kezes* volt jelen eme nagy alkunál. A föld „transzcendenciával” kötött szerződése — ez az igazi fausti „vásár”.

Az is világos: az emberi emlékezés *manipulálható* (ó, bár a jóra manipulálnák!) s aki nyafog ezen, annak titokban csak az fáj, hogy nem ő a manipulátor. Aki a hagyomány erejét cinikusan tagadja, csupán a saját hagyománya vesztésén érzett irigykedő fájdmát fejezi így ki: mivel nekem sincs — neked se legyen, tőlem elvették — vegyék el tőled is. Ám nemcsak az emlékezést (történelmi tényeket, eseményeket), hanem a *feledést* is lehet manipulálni. S az emlékezést és feledést csak egyidejűleg lehet manipulálni: erre hangsúlyosan emlékeztetek — így amazzt homályba szorítom. (Az evidencia és „ellenfény” bonyolult összefüggései.) De az egyn is azt teszi önmagával — önmanipuláció formájában, mint a nemzetek vagy elől-járók oly gyakorta. Ismét a *magaspszichológia* (nem a „mély”) kérdései. Én is arra emlékezem, ami reményt ad s igyekszem felejteni, ami *történelmi lehangoltságomat* (históriai depresszió) felerősítené. Egy igazi lángelme, *Spinoza* írta: „A lélek igyekszik tőle telhetőleg elképzelni azt, ami testének cselekvőképességét növeli, vagy elősegíti...” Tegyük hozzá: vagy azt igyekszik elképzelni, ami épphogy megszűnteti vagy letompítja eleven funkcióit, mert a veszély oly nagy, hogy például már csak a teljes nyugalmi állapot vagy a tettetett halál — tanatózis — segíti a *túlélést*. (Lásd: az állatok életét is.) *Minden szellem tehát: önvédelem.* Ám lehet-e így élni, ekkora feszültségben? A mindenben való átlátásban? *A jó az, ha nem mindenről tudjuk, hogy önvédelem.* Amiként jó az is, hogy amikor eszünk s a jó ízeket érezzük, nem látjuk egyidejűleg egy még ki nem talált, egészen „naturalista” röntgenen, mi történik bennünk a táplálékkal. Lehet, sőt biztos: legalábbis eleinte étvágyunkat veszítenénk. Nos, a költészet, művészet épp eme „jó, hogy másképp látjuk, és jó, hogy bizonyos dolgokat nem látunk” talaján jött létre. Vagy „is” jött létre. A művészet így az ember embernek tett *egyik* nagy ígérete. Az egyszeri „Én-ek” ujjlenyomata az időben.

Mert az ugyan lényegbevágó ígéret, hogy világszerte megszűnik az éhség, egyenlőtlenség, vadság, *alapvető* ígéret ez — de majd mindenem túl ez mégsem lesz elég. Miként adunk a fantáziának „menyországot”, nem a testnek, hanem a *fantáziának*, amikor majd a föld „menyország” lesz? Mit képzelsz el akkor a fantázia, amikor megismerjük a bolygók jórészét s kiderülnek (pontosabban) a dolgok? Megszűnik a fantázia, megszűnhet-e? A gyakorlat pusztá eszközévé lesz a művészet, a cselekvés katekizmusává? A „pragmatizmus” karjaiba dől? Az utilitarizmuséba? A pozitívizmus „gyűjtőgető életmódjára” tér át? Az abszolút tudatos és önismerő ember nem veszíti el véglegesen fantáziáját?

Az rendben volna, hogy — mondjuk — nem lesz transzcendenciáiigénye, de vajon nem lesz feltámadásiigénye sem? Nem akarja-e meghosszabbítani életét netán az örökkévalóságig? Igen, a legnagyobb ígéretforrás továbbra az élet és halál *szembesítő alkalmában* fog felbuzogni. *Fix pont* lesz a halál: nemcsak az élet, de a fantázia *fix pontja* is. Innen mozdítaná az ember ki sarkaiból a létezés rendjét, azt hívén mint Hamlet, hogy a kizökkent időt ő hivatott „helyére tolni”.

Mit fogunk hát elképzelni, ha mindent tudunk? Azt mondhatnák erre: sose fogunk mindent tudni, mert ha tudnánk is, a gyermeknek mindent újra meg kell tudnia, épp a születés és a halál ténye által. S közben minden tapasztalat halmazódik, rostálni kell: tablettákba sűríteni, hogy egyből lenyelhető legyen. Vagy fordítva: mit tudhatunk meg, ha mindent elképzelünk? Erre egyik lehetséges válasz: sose fogunk mindent elképzelni. Például — *Russel*hez kapcsolódva — az összes valóságos (és lehetséges!) halmazok halmazát. Ezt nem tudjuk „képhez” kötni, mert a halmaz körvonala millióféle lehet. S a végtelennek nincs kontúrja.

A végtelen halmaz *mihez viszonyítva* halmaz? Mi a végtelen „nem-halmaz”, amihez viszonyítjuk? A határtalan részhalmazokhoz? A végtelennek *belső* viszonyítási pontja van, amennyiben magányos? Ennek (a végtelennek) megtudása is Ígéret tudományos fantáziánknak, kétségtelen. De mit ígér nekünk végül is a tudás, túl azon, hogy félelmeinktől (olykor új félelemekkel) megszabadít, s megteremti a bőség, egyenlőség, barátság világát? A képességeket mennyire tudja egymáshoz közel hozni? Vagy ott van a kozmosz. Végül is: mit ígérhet nekünk a Kozmosz, mi a Kozmosz Ígérete? Jön általa valami jobb, szebb, több, másabb, izgatóbb? És mennyit *igényel* az emberiség jólétből, tudásból, amennyinél még mindig több kell neki? Akkora hatalom lenne a kíváncsiság, *Goethe* szavával: a szent rácsodálkozás? A tudásszomj? És ez is valóban *határtalan*? Vagy csak a világ az s mi utánozzuk a világot? A rácsodálkozás mikor csap át *magauntságba*? Egy kedves „alapvicc” jut eszünkbe, amikor a honpolgárt világnak akarják ereszteni s megmutatják neki a földgömböt. Nézegeti egy ideig, majd kiböki: más gömb nincs? Ezt fejezné ki a világűr iránti vonzalom? Új nyersanyagforrások kellenek, új szállodák, turisztikai helyek, táplálékok? De vannak-e ott? Vagy csupán a Nietzsche-féle „hatalom akarása” lenne az ösztönzőerő? Új transzcendentális fenyegetés keresése, kiváltása? Nem hisszük, hogy az emberi hatalom akarása olyan határtalan erő lenne — általában. *Rousseau* írja, hogy egy igazi (polgári) demokráciában az, hogy valaki előljáró (vezető) legyen, végül is teher számára. (Ezért néha sorsolásszerűen választották az elsőt az egyenlők közül, hogy a terhes munkát a „tárgyilagos” véletlen ossza ki.) Ilyenkor ugyanis a polgár némileg a vagyonával is játszik, a tekintélyével, ha közhivatalt vállal. Nemcsak, mert nem tud üzletével annyit foglalkozni, de ha a közhivatalt nem látja el jól, ez kihat üzletfelei bizalmára. Egy új képlet: *a hatalom nem akarása*. Egy ragyogó marxista teoretikus és hősiességű ember kapcsán (*Gramsciról* van szó) olvastam olyasmit, hogy olasz munkások egy ízben vonakodtak komolyabb gyári pozíciókat vállalni. Ezek minden bizonnyal éppolyan meggyőződéses munkások voltak, mint másutt mások, akik viszont elvállalták. És korántsem mindenki (sőt: csekély kisebbségük) vállalta ezt valamiféle hataloméhségből, vagy a „hüsofzékhoz” való közelebb kerülés okából. Többségük megértette a hatalomátvétel mindenkori nehézségeit. Ilyenkor a *bizalom* — óhatatlanul — a legmagasabb értékévé lép elő, hiszen ez a „lenni—nem lenni” problémája. A bizalom ilyenkor fon-

tosabb, mint a szaktudás vagy a tehetség stb. A jó értelemben vett, erkölcsi és más képességekkel áldott dilettáns politikust meg kell becsülni. A világtörténelem egyik mindenkor fontos tényezője! Hivatásossá „menet közben” növi ki magát. Olykor egészen nagygyá. Mivé lett volna a történelmi cselekvés, ha mindig megvárták volna a politikai akadémiák (amikor még nem is voltak) legszebb „okleveleivel” végzett növendékeit, s csak azután indulnak harcba. Példákat bárki tud olyan igazi nagyságokra, akik egészen lent kezdtek a politikai tapasztalatot s az ehhez szükséges tudást lépésről lépésre sajátították el.

A hatalom nem akarása olykor azonban ettől függetlenül is reális tényező. S az is kérdés: a hatalom nem igénylése mindig individuális (netán önző) indítékú, vagy éppen a közösség iránti féltésből ered?

Az bizonyos: különösen bonyolult helyzetben, s ha mi magunk sem értünk meg rá — a hatalom nem akarása sokkal természetesebb, mint a hatalom akarása. Ilyenkor, ha valaki igen köpködi a markát, könnyen kiderülhet vagy rásüthetik: valami egészen kiéhezett hatalomigénylő, akinek erre csak most van lehetősége, se ezelőtt, se ezután. Lényegében csődbe jutott, látszólag fellendülő vállalat élére ne álljunk, mert így könnyen a mi nevünkhöz társítják a bukást.

Nos: mindezt az emberiségre vonatkoztatva. Végtelen-e az emberi hatalom akarása? S ez kiterjed az egész világegyetemen való uralomra is? Válaszunk: enyhe nem. Nem pusztán, mert ennek reális akadályai vannak (többféle hatalom áll egymás útjába), hanem azért is, mert nincs, nem lesz annyi pénz (egyelőre) a földöntúli (kozmosz) hatalom akarására is. Ha a szűkebb keretek között végzett úrkutatást maga a béke kéri egyelőre és az egyensúly akarása — kérdés, meddig lehet ezen az úton haladni. Aki békét akar, készüljön az úrkutatásra? — erről lenne szó vajon? Vagy arról, hogy az égre függesztett szem némiképp megfeledkezik földi dolgairól? Az okok minden ország esetében *változatosak*, noha részben hasonlók is. Az biztos: az alapvetően munkára és nem a profitra épülő társadalomnak a béke szükségesebb, habár a másféle társadalom sem mondhatja már tiszta szívvel: „a béke nagy kifizetődő”.

Hol van hát a nagy, már-már „örök” emberi ígéret, mely mindig felcsigázza az ember vágyait, felszítja energiáit, miben áll ez?

Azt hiszem: az végül mégiscsak az élet akarása és a halál fenyegetése konfliktusból születik. *Ez ember legnagyobb ígérete önmagának az „örök élet”.* De ki lehet ezt valaha is venni a transzcendentális ígéretek sorából? Reálissá lehet-e tenni? Erre nem válaszolhatok, mert ha azt mondanám: igen, lehetséges ezt az ígéretet az *e világon* is reálissá tenni, jogos az aprólékos kérdezetés: no és akkor megoldható-e a „*felnőttnék-születés*” problémája? A gyermekkor ugyanis sok felesleges dologgal jár. Vagy: csak egyszer leszünk gyermekek s utána soha többé — csak mindig felnőttek? (Tudniillik, ha örök az élet — mire kéne születés?) És konzerválható-e az emberi életerő, hús, ideg az örök életre? Elszalasztunk-e valamit, örömet, fájást, amit ki kéne próbálni? Látjuk, mennyire fölöslegesnek, bűnösnek, komikusnak tűnő kérdések. Mégis megfordulnak fejünkben, így hát *meg kell* kérdeznünk. *Akár a bűntudat árán is*, mintha incesztus- vagy szodómiavágya ébredne.

De szóljunk, drága Barátom, a halálról inkább a maga tragédiás voltában, ahogyan megszoktuk, ahogyan illő.

De nem a „*nemzethalálról*”, a nemzetek haláláról, mely az érzékenység és változás koraiban, századok végén, különösképp íróművészek, filozófusok körében felfelbukkan. S nyilván inkább a kis nemzeteknél, hisz a nagy nemzet úgy viselkedik, mint a gyermek — nem gondol a halálra, vagy ha gondol, mindig *mint a más halálára*. Innen is van, hogy a nagyon nagy nemzetekben van valami — nem pejoratíve mondom — gyermekesség. A gyermeknek az előtte álló évek sokasága, a nagy nemzetnek a lelkek, tapasztalatok, emlékek sokasága ad különös önbizalmat. Persze, ha jön egy Führer s próbálja veszélyesen „elkényeztetni” a nemzetet, akkor bizony „kicsúzlizza” a szomszédok „ablakait”, felakasztja a környék „macskáit”, és így tovább. Ám az igazság az, hogy mind a nagy, mind a közepes, mind a kis nemzeteknek egy-

forma szükségük van egymásra! Ha a világon csak két-három nagy nemzet lenne, vagy ha a nagyrasszok (fehérek, sárgák, feketék) mindegyike egyetlen nemzetet és államot alkotna — a félelem és gyanakvás elkerülhetetlen lenne: a legkisebb háború is nem megtizedelné, hanem „megfelezné-harmadolná” az emberiséget. Az erők, egyensúlyok bonyolult játékához különböző nagyságú nemzetekre van szükség. Bármilyen furcsa: a játékkaszinókat nem a milliárdosok „tartják el”, de a náluk kisebbek. Ha a mérleghez nincsen csak mázsás súlyunk — kizárólag mázsában mérhetünk. Nem rakosgathatjuk a tíz- és húszdekásokat, meg a kilósokat, tízkilósokat a mérlegre, hogy megállapítsuk az „igazi” súlyt. Így részint érzéketlenné, másrészt mindent *eltúlzóvá* válna a mérleg, ami lényegében *egy és ugyanaz*. Aki nem tud „nyaklevest” is adni, hanem csupán sújtó, hatalmas ökölcsapást, az ki van téve a gyűlöletnek s az ellene való összefogásnak. Ezért írtam már egyszer: a kis nemzetek vagy közepes nemzetek — úgymond — nacionalizmusát nem lehet egy kalap alá venni egy nagy vagy — pláne — nagyon nagy nemzet nacionalizmusával. A kisgyermek is fel tudja gyújtani a házat, de az ő kezéből könnyebb kicsavarni a gyufát. Ugyanez vonatkozik a nemzeti kisebbségek fokozott nemzeti öntudatára. A kisebbség „nacionalizmusa” ellen fellépni s nem észrevenni a többségét — azonos a burkolt felszámolással, népirtással.

Meggyőződésem, mint már szoltam róla: az anyanyelvek mindig számosabbak lesznek, mint a közlekedés szárazabb nyelvei: így kéri minden integráltságon belül a differenciálódás törvénye. Csak variánsokban élhetünk, a létezés csak így lehetséges! *Az egység csak a változatosság egysége lehet!* Nem a „nemzethalálról”, nem a változatosság haláláról beszélnek hát (ez sose hal meg!), hanem a konkrét, az egyszerű, megismételhetetlen „Én”-ek haláláról. Ezzel pedig egyelőre meg kell békülnünk. Bár tudjuk: mindig az örök élet lesz fantáziánkban a legfőbb „botránykő”. *A fantázia legnagyobb provokátora: a haláellenesség, az ember halálérzete, haláltudata.* Mégis azt mondom: egyelőre békesség a halálnak, nem csupán életünknek! A kettő néha nagyon is láthatóan függ össze: olykor képesek vagyunk meghalni, mert bántják halottainkat. A hagyományt, a szokást, életritmust, létszerkezetet, a Meghittség Ígéretét, Megnyugtató Javainkat, azt a *bensőségessé vált* Emberi Birtokot, amely lelkünk s kezünk erőfeszítése nyomán már összeállt.

Tudom, drága Barát, ez itt és most túl általános. Hadd beszéljek hát Mi-Magunkról. Akármilyen is: nem „kollektív öngyilkosság” a szellem, hanem — mint mondtam — szent, emberi önvédelem. A végtelennel szemben is.

Lehet, megölnek bennünket. Megöl az idő, az éghajlat, a szellem klímája, a világfegyverek, csillagrobbanás, ám az is lehet, hogy — szintén ősi szokás szerint — *adagolva*, fokról fokra kapjuk a halált: hátmögötti suttogások, halk parancsszavak, netán szívünket torkunkba ugrató hangos utasítások, vagy dermesztő üvöltés képében. Tarkónkra ereszkedhet a természeti vagy a szellemi Atmoszféra térde, vagy mellünkre a talpa s mi véres nyelvünkkel — és vérző anyanyelvünkkel — még érezzük a por összetéveszthetetlen ízét — a porét, amelyből — úgymond — vétetett az ember. Íme, halálunkban *valóban (!)* megkóstoljuk az „egyetemest”: *a világ porát*. Ahogy a Nagy Laci halálára írtam: *az emberi s élő kisebbségből* átpártolunk az élettelen Por többségéhez — örök s bocsánatos árulással. Örök asszimilánsok leszünk s a természet befogad minket!

Ám ebben a fenyegetettségben, melynek pillantása ma már átható és kozmikus — mi nem felejtünk el embernek maradni. Sem pedig magyarnak. Sem sírni, sem átkozódni nem fogunk jobban, mint ahogy illendő, vagy amiként természetes. Vigyázzunk majd, hogy könnyeink minél egyhangúbban kopogjanak — akár a kínzókamrák vízceppjeinek monoton hangja: örölje fel az ember közös ellenségének idegzetét. A hasznos halál tudományát (vagy művészetét?) mi nem a *merénylet filozófiájából* tanultuk. Nem. A szegények, az eszükért, hitükért, nyelvükért, fajukért megálázottak, az anyagi és szellemi javakból soha vagy alig részesülők történelme írta egyetemi értesítőnkbe a nem is épp a legalsó „átmenő” jegyet. Afféle egyetemekre is jártunk mi, akár a nagyszerű *Gorkij*, vagy gondolkodásunk csodás naiv piktora:

Veres Péter. Én nemcsak szó szerinti börtöneimet, nem is csupán dogmatömlőceimet tartom kiváló iskolának. Nemcsak az emberi barátság, egymásmegismerés, az előítéletek többoldalú szembesítése, vagy a fényes erdélyi s általában kisebbségbeli esszéiskolák remek leckéi jelentik az én, a „mi egyetemeinket”, hanem a — nem választási — országjárás is. A megyejárás. S az, amit úgy neveznék: *szomszédságtudomány*. Azok megismerésére irányul ez, akiknek körében élünk s mindig is élni fogjuk történelmünket. *Ady, Bartók és Németh Lászlók*, emelték magasba e tudományt s *Lukács György* szélesítette a távolabbi szomszédság iránt. Eljön, el kell jönnie az időnek, amikor nem az ellenség kipuhatolása lesz a cél, mégcsak nem is a jó ellenfél (vitafél) megtudakolása, hanem az: miként kell jó, etikus partnernek és barátoknak lenni. Általában. Hiszem: lehetséges igazi jogegyenlőségen nyugvó barátság, kisebbség és többség; kis nemzet, közepes és nagy között, lehetséges a *testvérség* erős érzetének kialakulása az egész emberiségben. És *nemcsak* politikai alapon. Hanem éppen az emberiség *ontológiai magányának* földjéből sarjad ki ez a hatalmas érzés. Mert *szörnyű elképzelni, még ha szobrász volnék is, hogy egyetlen élőlény és egy élettelen kődarab vagy éppen „üresség-rész” közül — ember létemre a nem elevent, az ürest választom*. Az örök Hideget, az örök Közömböst. Nem tagadom: „vallást” akarok csinálni az emberiség mindenségbeli magányából! Mert — látni lehetett — miként bújtak össze a legutolsó pillanatban a *Minden Katasztrófák* egymással veszekedő emberei, ha rájöttek: végül is *az élőlény egy és kiszolgáltatott*. A Kiszolgáltatottság Egysége. A minden árvizek, minden földrengések, minden szélviharok, minden járványok szenvedő embere, emberisége végül is rájön: Egy és Oszthatatlan egység és kisebbség az Univerzum mérhetetlen túlerejével szemben, az át-nem-léphető, meg-nem-szüntethető fizikai s egyéb törvényekkel szemben. És ez már nem a „kozopolisz” római, történelmi jelentése, ennél jóval több: az *Élőlény* (s ezen belül az emberi lényegű) nem akarja poliszává változtatni a Kozmoszt, a Mindent, de ismerni akarja törvényeit — az *Univerzum jó partnerévé akar válni*: a megmaradásért. Ehhez azonban elsősorú fontosságú a földi létezésben, *József Attilával* szólva: „rendezni végre közös dolgainkat”. Országok és társadalmak alapvető ellentmondásait átváltoztatni *polémikus ellentétekké*, mely felelés csupán az árnyalatnyi eltérések körül zajlik és nem *kizárólagos*. Amiként a család összetartozás-érzetét növeli, ha egy másik család támad, amiként a nemzet összetartozás-érzetét megerősíti a külső veszély, hódítás — akképpen az *embertudatot, emberiségtudatot* megalapozhatja, eddigi történelem építette alapjait összecementezheti immár a kozmikus magány vagy a veszély. Ám az *univerzális pánik* is így kerülhető el, az egymás-biztatással.

Én magam is érzem, drága Barátom — *túl nagy szavak* ezek. De vajon ki lehet-e kerülni őket? A francia forradalom idején ki lehetett-e kerülni, hogy *kiabáljon* e három nagy szó: szabadság, egyenlőség, testvérség? Beleragadt volna-e az emberi memóriába másképp, ha nem ilyen nagy szó s viszonylag mindenki számára érthető, és nem ilyen hangos, miközben rövid és megtanulható? Nem hiszem.

Még mielőtt végleg nevetségessé válnék (nem, nem előtted, drága Barátom!), hadd térjek vissza a halál „személyes ügyeire”.

Az is lehet, szép békésen halunk meg. Adná az emberiség, a természet, isten vagy bármi. Nagyon picit rajtunk is múlik, tőlünk is függ. Ám akárhogy is halunk meg Én-ként, egy a fontos: meg kell békélnünk (egyelőre) a gondolattal. *József Attila* szívét szoktatta a csendhez, ám — bizonyos — a *nemlét* csendjére gondolt. Csak a szinte hallható csendben körvonalazódik valami a halálból. Az előszoba stílusából következtetni lehet a többi szobára. A csendben maradás a halál előszobája volna? Nekünk is úgy kell viselkednünk, mint más régi és új, igazi költőtársainknak: *halálosdit* is játszanak. Mint a gyermekek: kicsi korunkban, amidőn égér és bogár volt a halottunk s gyufaskatulya a koporsó, amidőn „temetésdit” játszottunk — a súlytalansággal a súlyosság körvonalait próbáltuk kitapogatni. Játékkal megszokni, eltanulni a *létezés súlyát*. Ha iskolába nem akartunk menni, apró hülésünket jajgató nyavalyává nagyítottuk szüleink előtt: már ekkor a tettett halál, a tanatózis leckéit ismételtük. A túlzását — a maradásért. Amikor behunytuk a szemün-

ket a rohanó koci előtt — ez is a tanatózis egyik — enyhe — formája volt. A ledermedésé. Ha ő azt hiszi — *nem vagyunk*, hátha megáll. S ha bennünk most sötét van — hátha egy pillanatra nem is vagyunk. Mint a strucc. A pánik ellen, saját pánikja ellen dugja homokba a fejét. Legalábbis, azt hiszem.

E naiv hit lényege: ha mi nem látjuk, nem érezzük magunkat — akkor más sem lát, más sem érziél bennünket. Letompítani az életműködést: közönnyel, bölomatással, kábítószerekkel, egyhangú bambasággal. Mind-mind emberi szent önvédelem. Csak éppen *nem egyforma értékű!*

Sokat vitatkoztak éleselméjűen a filozófiában (*Hume* stb.) okról-okozatról. Nem lévén szakember, csak költő, mindig szabadasszociációs intuíciómmal *próbáltam* e kérdést magamban tisztázni. Úgy tűnt nekem is: ha vannak, csakis *komplex okok* vannak. Az „abszolút feltétel” itt nincs jelen. Hisz egyetlen való vagy képzelt, tetszőleges pontból mindig sok vonal indul szerte s ugyanebbe sok is fut össze. Ahogy egy *kihívó* „alapszörő!” (pl. liba) egyként eszembe juthat a „toll”, de a „sült”, „libapásztorlány”, „máj”, „baromfi”, „Lúdas Matyi”, mint szó, fogalom is. Világos: az ok nem maga a *puszta* szó (liba), hanem ennek *kihívó helyzetbe kerülése*, és a bennem, kihívottban levő, különböző mélységű intenciók *találkozása*, vegyülése, érintkezése, tapadása, vagy éppen összeütközése, koccanása. A kihívó „liba” mást vált ki belőlem, mint az éhes emberből. Megint mást, ha egyből *válaszolok* (az okozat felelet is), vagy ha két-három másodpercig gondolkodom, sőt mást, ha neuralgikus pontomat érinti, vagy ha friss, netán régi élményemhez kapcsolódik stb. *Valahogy így vagyunk* az okkal is: egy ok sok okozatot eredményez. A „libapásztorlány”-nak jóval kevesebb köze van a libához mint „baromfihoz”, bár kétségtelen, a „liba” juttatta *most* eszembe. Ám bennem, mondjuk, a mesei tisztaság, a naivság vagy az ártatlanabb mezei erotika iránti óhaj, az idillvágy kihívója lett. Ha harcias kedvemben vagyok, sok bántás ért, valószínű a „Lúdas Matyi” név jut eszembe. Az okozat tehát olykor csak lázán kapcsolódik az okhoz, érintőlegesen (ez a „*következmény*!”), máskor a mélyéből szakad ki. A kiváltott néha hasonlít az okra, máskor alig vagy nem, közömbös, sőt éppen *ellentétes* vele. Az okozat egyszer-egyszer az ok *változata*, kicsinyített, „elrontott” vagy „megjavított” mása, egyébiránt lehet: szöges ellentéte is. Van tehát hasonlót szülő és nem hasonlót szülő ok: illetve *egyidejűleg* szül ilyen is, olyat is. Ok és okozat összefüggésben tehát az egymásutániség egyben szigorú szimultánt (egyidejűséget) is jelent. Amikor az okozat az ok mélyéből jön, előfordulhat, hogy az okban levő — úgymond — negatív vagy pozitív pontoknak csak elenyésző része „áramlik” át az okozatba, s itt, a Másban nőnek „*túlerővé*”, *többséggé*, míg amott *kisebbségben* voltak. És fordítva is. Az okozat tehát lehet *kiszakadás*, ám lehet egyszerű *elpattanás* stb. (Pl. egy jégesódarab csak lepatann az ablakról, nem abból szakad ki, noha lehet ilyen illúziónk.) Az okság *intenzitásméréséről* van szó. Van egy másik, ugyanilyen fontos kérdés: *az ok maga is változik, miközben „szüli” az okot. A természetben változik, mert erőfeszítést tesz, tehát energiát, minőséget stb. veszít vagy nyer és így tovább.* Az okság-okozatiság (kauzalitás) fogalmaihoz mi, emberek valószínűleg úgy jutottunk, hogy figyeltük a következeseket, az időt, fejlődést, születést, szülést. A *Szülő* leképzése is jelen van benne. Ahogy a „kezdő ok” is elnyerte az ősszülő képét (lásd: az istenképek, vagy a görögök őselemei; érdemes itt megjegyezni: senki sem akarta még ezer és ezer vagy több őskora, őselemre, anyagformára stb. visszavezetni a Mindenség szubsztanciáltságának „kezdeteit”, mindenki csak — többre-kevesebbre, de — néhányra, tehát *megszámolhatóra*, áttekinthetőre: gondolkodásunk *modelláló kezdetei*, természet és matézis). Kettőből lesz három: anya-apa-gyermek. Pozitív-Negatív-Viszony, kapcsolódás az okozat által az okozatért is. Minden lehet ok, de *evidens* ok csak ott merül föl, ahol *presszionált, komprimációs pontok* adódnak, találkozások. Tehát: sűrűsödés, összesajtoztatás, mely egyben szórásra, emanációra való „*képesség*”, lehetőség is. Az ok, mint fent láttuk, nemcsak egymásutániséget jelent, hanem egyidejű *hatásokat* is. Minden *szizmatikus (kiszakadásos) ok* lehet felt, érett, *úgyiszólván* magától szülő, de lehet *durván* provokált vagyis koraszülő, melyben a főszerepet külső impulzus

játssza. Lehet túlérett, túltelt ok is: későszülő, késleltetett. Génjeinket sok minden okának mondják: ezeken is átsejlik, hogy komprimációk: a nagy a kicsinyben, „nyújtható makettek”. Minden ok egymással ellentétes okozatok forrása is lehet. Nézzünk egy modellt: *a tölcser egyetlenesnek is mondható elvét*. (Ha például tölcser-rendszereket képezek el — végtelenül.) Ha „rendesen” öntöm bele a vizet, *elnyel, adagol, gyűjt*, ha megfordítom s a „torkán” át kapja a folyadékot, a széles karima által szór. Emberi testünk, pszichénk is ilyen: hasoníthatóvá teszi a viládagadokat, dózisokat. Janusz-arc: gyűjtő és szórólencse *együtt*. *Ugyanaz* a tölcser a más *irányú* öntés által egyszer a gyűjtés, máskor a szórásnak oka. Nyersen számítva: főok: a tölcserstruktúra. Mellékok: a töltésirány. Okozat: gyűjtés vagy szórás. Egyébként tudvalevő: minden diffuzitás (szétszórtság) egyidejű transzfúz és infúz pontokat tartalmaz. Van-e hát *abszolút* „egy-okozatúság”? *Allandó, ható és kizárólagos* (exkluzív) okság? Csak a *legtágabb* (sikamlós) *fogalmak* esetében szólhatunk ilyenekről, ezek *időtlenek* (fogalmainkban). Ezek vagy *ok-talanok* (elgondolásainkban, megfogalmazásainkban) vagy *felcserélhető*k. A Mindenségnek nincs oka, még isten sem lehet az, mert a Mindenség határtalan fogalmába belefér, nincs oka, mert ez feltenne egy Másik Valamit, mely határossá tenné a Végtelent s ezáltal az utóbbi ellentmondana saját fogalmának. Végtelen tehát csak *egy* lehet s akkor önmagának oka (ezért találták ki az *önok* fogalmát, hogy ezt az ellentmondást feloldják: a külsőt átköltöztették belültre, a *külső okot belső okká* tették, s ezzel az ellentmondásokat is lényegében a belső ellentmondások, nem pedig a külső összeütközések oldaláról kezdték nézni. Ugyanis a *dedukció* az egésznek alárendelt részek, az általánosnak alárendelt speciálisak, az időtlennek alárendelt egyszerűek iránt halad mindig, tehát felülről lefelé, lépcsőzetesen érvényesíti önmagát.) Nézzük a felcserélhető, állandó és kizárólagos okokat. Ilyenek mindenekelőtt szellemünkben, nyelvünkben: az *antonimák*. (A logikában ez a szétválasztó, vagylagos ítéleteknek felel meg, a művészetben makrovariánsként a romantikus diszjunktivitásnak: ebben a hősök csak szépek vagy csak csúnyák, nem kevertek, a romantikus hős életet *vagy* halált választ, nem kompromisszumot stb.) Tehát: fehér és fekete, jó és rossz stb. Nyugodtan mondhatom ezt: az élet oka a halál (állandó oka, hisz *együttjárnak*), és azt is: a halál oka az élet. A következést felcserélhetem, ezzel megszűnik a szigorú egymásutániság *meghatározottsága*. Az abszolút feltételt épp a felcserélhetőség mutatja. Van, amit nem fordíthatok meg: a francia forradalom oka: a királyság bűnei; a királyság bűneinek oka: a francia forradalom. Itt az okozat nem lehet retroaktív (visszaható): a mostani forradalom nem hat vissza a királyság volt bűneire. Viszont élet és halál kérdésében a *prioritás* (elsőség) „kődbe vész”, pontosabban: ez szíami ikerszületés: az egyik (élet) egyidejűleg szüli a halált s fordítva. Mert ha szigorúan vesszük: az élet s halál nem okai, okozatai egymásnak, hanem mindketten okozatai az *élettelennek*, a közömbösnek, semlegesnek (anyagnak), amelyből lettek. De mivel bármelyik megszűnne — a másik már nem lenne többé: felcserélhető. Ha az élet örökre megszűnne, senki sem ismerhetné többé a halál érzését, nem érzését, fogalmát stb. Ha a halál szűnne meg, az élet nem élet lenne, hanem: halhatatlanság. Más minőség. Mert az élet csak a halállal való viszonylatában, az egymástól való függésben az, ami és viszont. A nyereség csak az elvesztés, a jutalom csak a büntetés ellentétes viszonya által jelent *értéket*, illetve értéknélkülit, hiányt. Felcserélésük (sorrendiségük) közönye ezért nem tűnik értelmetlennek. Az irreverzibilitás (a megfordíthatatlanság, visszafordíthatatlanság) ugyanis csak ott vetődik föl, ahol a szukcesszivitás (egymásutániság) és nem a szimultán (egyidejűség) az uralkodó (mint aspektus). Tudvalevő, minden induktív pont (olyan részpont, melyből más részre, a nagyobbra, netán egy egészre tudunk következtetni) egyidejűleg deduktivitásosély is. Az okszerűben benne van vagy *benne gondoljuk* a célszerűt. Az „éhes vagyok”-ban, mint okban, benne foglaltatik az irányulás, a cél, a törekvés, hogy egymé, sőt a cél, az evés képe is. A kéttől egyidejű vagy majdnem az. Csak a megvalósítás (az evésnek, mint célnak megvalósítása) kerül egymásutániságba. Innen van az, hogy minden kauzális gondolkodás annyira *vonzza* a finalitás gondolkodást. Szinte a tudat

tehetetlenségi ereje alapján. Ha egy botnak a sötétben megtaláltam az egyik végét, keresem a másikat is, anélkül, hogy elgondolkodnék: van-e vége egyáltalán? Sőt: meg mernék esküdni, hogy közepe is van. De ezt figyeltem meg emberi életrajzaimban is: születés, élet, halál. A *konkrét* tapasztalatomat kiterjesztettem (a történelem folyamán) a mindenség egyéb dolgaira is. *Tudatom is terjeszkedik, akár az anyag, amerre tud s lehet neki.* A mikrovariánsok makrovariánsokká próbálnak lenni, nyújtható, rugalmas modellekként viselkedvén.

Mit akarok mindezzel mondani? Hogy nekünk a halál nemcsak rém, de fogódzó, kapaszkodó is. Így *egyetlen* életre szabhatjuk cselekvéseinket, beoszthatjuk energiánkat, minden életbeli perspektívát a halálhoz mérünk. Szubjektíve a halál tehát *negatív cél*: úgy is elérhetjük, hogy semmiféle akarat erőfeszítést nem teszünk érte. Senki sem igyekszik feléje — ellenkezőleg! — mégis odaérünk. Éppolyan, mint a születés ténye a születőnek: ő maga nem akarta, nem akarhatta, hogy megszülessen. Ez a tehetetlenség, akarattalanság megismétlődik tehát a halál tényében is. Hogy az ilyen törvények (halál stb.) mégis *célnek* (tehát emberinek), még ha negatívnak is tekinthetők, az így magyarázható: némi befolyása az embernek is van rájuk, ha felismeri őket, siettet, lassítja, hátráltatja bekövetkezésüket. A halál az egyetlen olyan *természeti törvény*, amelynek bekövetkezésével az ember, amennyiben nem a végső határ abszolút megnyújtásáról van szó — lényegében akarata szerint viselkedhet: máris elpusztíthatja az életet, nem kell ötven-hatvan-hetven stb. évig várnia. Tehát: *radikálisan beavatkozhat* s megszüntetheti, mint az *én-életet*, az *egyszerit*, a megismételhetetlent. De nem szüntetheti meg *általában* az Én-ek életét. Vagy próbálja ugyanezt a gravitáció törvényével megtenni. Igaz, ez az élettelen természetből jövő törvény (ti. a gravitáció). Innen is látszik az *élettelenek túlereje parancsol az élőknek*. Az élet előtt mi volt hát? Élettelen. Ez megszülte az életet s vele együtt a halált. A születés: belépés az egyszerűségbe, ismételméletlenbe, a Variánsok Variánsának életébe. A halál: átlépés az ismételméletlenből az ismételmethetőbe, a nem egyszerűségbe, hanem mindenkorosságba. A halál saját időszámításunk megszűnése, idő-és térérzékünk megszűnése — s elvegyülés, eloszlás, elsodródás az egyetemes időben, tereken. Az Egyes sosem hal meg, csak Új Általános, Új Egyetemes részévé válik. Csak az Én hal meg. A csontot viszont liszté, porrá őrli az idő. A *szilárdból* átmeleg a csontunk a lebegőbe, új halmazállapotba, a puhába, a megfoghatatlanba, Sikamlóba. *Szókratészek* szerint a halál olyan, mint az alvás, az álom. E hasonlatban ott lappang az *ébredés* gondolata. A halál, ha már alváshoz hasonlítjuk: olyan álom, amelyben nem álmodunk semmit. Ezért kell *előtte álmodni* a túlvilágról.

Szálljunk azonban alá a kozmikus-ontoszi és „transzcendens” magasból s beszéljünk drága Barátom, saját életünkről, halálunkról ismét.

Sokszor mondják: öregkorra az életfunkciók lelassulnak. Erről az jut eszembe, hogy a halálraítélt, amikor kilép a cellából, az első néhány lépést gyorsabban teszi meg, ám minél inkább közeledik a kivégzés helyéhez — léptei lassúbbodnak. Szinte ösztönösen is, időt akar nyerni: hátha közben csoda történik. A gyermekkori mesék jutnak eszébe: mindig a legutolsó pillanatban — Deus ex machinaként — érkezik a kegyelmi gesztus. Nem ugyanúgy viselkedik természetünk is? Míg fiatalon a homály korából a fénybe lépünk, habzsoljuk a tényeket, információkat, gyorsan élünk, fogékonyak vagyunk — s korosodván, mindinkább a lassú meditációk, emlékezések korába jutunk. A jövő már kevesebbet ígér az öregnek — ezért hát emlékei s memoárjai felé fordul. A jövőt a múltjával kívánja befolyásolni. Néha irigykedve nézem egy-egy vendéglőben, kávéházban az öregek törzsasztalát. Hetenként többször is összegyűlnek, nyilván generációs barátság szerint. Kommentálják a világot, és — emlékeznek. A *banális* jelen alig kap egy-két szót: a „hogy élsz” kérdést néhány mondattal intézik el. Nem azért gyűltek össze, hanem, hogy főként a *világ állapotáról* beszéljenek, összevessék emlékeikkel. A világ minden országában, városában vannak ilyen törzsasztalok: az öregek törzsasztalai. Vajon nekünk — a sötét, háborús gyermekkori, majd oly fényesen fellobbanó ifjúság, s az olyan vegyes értékű érettkor, annyi „stressz”, fojtottság, hisztéria, lehangoltság és eufória után —

lesz hasonló törzsasztalunk valahol? Törzszakasztalt adjatok, mely mellett a halni készülőök bátoríthatják egymást. Imánk: adj Uram egy törzszakasztalt nekünk öregeknek valahol, hogy gyöngülő szemünket ne a jövő homályába kelljen meresztenünk, hanem ahonnan a jelenre báméskodhatunk s villámfényesnek tűnő múltunkkal összemérjük, az Itt és Most mindig zürzavarosnak tűnő, elfolyó, porlékony pillanatait. Nagy kegy az ilyen asztal! Adja a Sorsunk! Emlékezés, jöjj el: te vagy az aggok ifjúsága!

Drága Barátom! Boldog a férfi, ki olyan lehet, mint Te, hogy még ilyen „kortalanul” (ötvenévesen) is már most jó mélyen jár a Bölcsesség Birodalmában. Ám ez a Bölcsesség nem jámbor s kérdőző bölcsesség Tenálad. Nem a csak inyeit mutatható bölcsesség ez — ennek foga van! Boldog vagy hát, mert az aggastyánok étele a Bölcsesség s az aggastyánok itala a Gondolat néked olyankor került asztalodra, amikor még tudsz harapni, ízlelni, gyomrod erős, étvágyad ép! Amikor még bírod a gondolat maligánjait s lábadról asztal alá sose dönt! Boldog vagy, mert oly sokan szeretnek és nem akárik: olyanok, kiknek szíves derűje, nyájassága kedves a Te nyájas szívednek is. Boldog vagy, mert haragosaid, ellenfeleid sem akárik: többnyire méltók a Te erődhöz, és súlyukat — bármi adja is — saját egyszerű megpróbálásodnak hiheted.

Halál? A már emlegetett oksági összefüggés ahhoz a fajta *dilemmához* hasonlít, mely többek között a görög végzetragédiákból néz szellemünkkel farkasszemet. Ez a dilemma: „minden út ugyanoda vezet”. Ezért van eme műveknek *dilemmatikus tengelyük* s e tengelyben: matézis és logika. Akárcsak egy közönséges, jól megcsinált bohózatban is. Valami eleve elrendelés, akár csipetnyi. Deus ex machina. A görögben *okra* s *bűnre* egyetlen szó van.

Tudom: különösebben nem félsz a haláltól, tudom: bátor férfi vagy. Hisztériás, oly sokszor vénkisasszonyos századunkban Te és Mi mégsem kívánjuk kitüntetett etikai forgatókévé változtatni a férfiasságot és bátorságot. Mert jól tudjuk s hisszük is: a jó emberi társadalomnak legalább annyira „asszonyosnak”, „anyásnak” kell lennie, mint amennyire „férfiasnak”, „apásnak” is. Szép s jó egyensúly szükségeltetik. Különben minden fasizmus.

Kicsit vagy kellően félünk is, tudom. De hát lehet-e bátor, aki nem fél? Az isten nem bátor, hiszen nincs mihez viszonyítani a bátorságát, elvégre az emberhez mégsem viszonyítható. *Félünk, mert féltünk*: valamit, valakit, valakiket. Csak az küzdhet jól az életért, aki szereti, félti az életet. Csak az küzdhet jól a szabadságért, aki tudja, mi az, aki félti s megimádja. Csak így lehetünk (félve!) bátrak, különben örültek vagy gyengeelméjűek, netán gyerekes vakmerők lennénk, kik csak azért mernek a szellem bombájával játszani, mert azt hiszik: nyuszihozta, hatalmas csokitojás.

S ezért is mondom: nagy a Te vigaszod s véled együtt a mienk is: a mindenkori ifjúság végül is mindig megtudja rólunk az igazat. S talán hamarabb, semmint feje őszbe csavarodnék.

Drága Sándorom!

A szellem helyzetéről, állapotáról szoltam e századvégen. Főként: ahogyan ez a helyzet bennem él. Van-e ennél aktuálisabb? Nézd, mi zajlik szerte a nagyvilágban. Kicsik jogot kérnek s még csak nem is mindig a nagytól. A fenyegetés burkolt vagy nyílt, s az eszmék egyensúlyt keresnek. Ehhez képest egy hajszál is széles országútnak tűnhet. Damoklész kardja ehhez mérten: betonba ágyazott habkönnyű körte a fejük fölött. Az *anarchia* erői jócskán serények. Az anarchia menekülés is, felelősségáthárítás a szervezett világra, nem csupán azt jelzi, hogy az „elszabadulás” feltételei néhol adóttak. Az anarchia mindig a *világpánik* egyik jelzője is. A kétségbeesés, a többoldalú *tehetetlenség*, fejvesztettség meg akarja lenni a maga quasi-filozófiáját. Annak idején *Bakunyin* azt mondta: csak rombolni kell, rombolni akarunk, az alkotás nem a mi dolgunk. Mondjam én a fordítottját? Mondom: leg-alábbis hazánkra s tájainkra vonatkozólag: *alkotni akarunk, a rombolás nem a mi dolgunk*. A Polémikus Alkotást akarjuk. Az Emberi Méltóság megtartásával, meg-

tisztelésével változtatni. Fejlődni, ám úgy, hogy e fejlődésben ne uniformizálódjék a szellem, az Én. Olyan hazában élünk, amely már biztosan jár ezen az úton. Nem a félelem egysége vezérel minket. Még akkor sem, ha minden egységben óhatatlanul van szorongás a külső erőktől. Ám a lényege mégsem a félelem. Ez a haza — s ezt sose feledjük — nemcsak menekülöket szült, ám befogadója is volt menekülteknek. Olyanoknak, kik azután mindig — máshol élve is szépen tudtak szólni e hazáról. Méltó férfiak voltak. Minden hazának vannak ilyen gyermekei. Ők hajdani polémiákat vagy elutasításukat nem a népnek, nem a kultúrának címezték, hanem egy-egy rezsimnek. A kettőt sosem szabad összetéveszteni. Ma már azonban egyre kevésbé kell s lehet különbséget tenni hazánk és új állapota között. Legalábbis *éles* különbséget nem. Éppen a — mindinkább árnyalando, szélesítendő — biztonságos szocialista demokrácia a *fedezetünk* erre.

Térjünk azonban vissza az anarchizmushoz. Ki ne látná a hasonlóságot az *anarchizmus pszichológiája* és a réges-régi „boszorkányszombat” fenomenének között? Világvégi, kataklizmahangulatok és szociális elégedetlenség, kilátástalanság — együtt. Némi századvéggel, „fűszerezve”. És ki ne venné észre az anarchizmus minden önellentmondását? *Organizációellenessége* egyben *ösztönorganizáció*. A *karizmatikus szertartást* sem kerülheti el. A *csoportcselekvés* nem pótolhatja a szervezett tömeg állandó, taktikus, stratégikus harcát. A „*rajtaütés*” a nagy frontális, jól előkészített támadásokat. A kalandos erőszak nem rendszeres nemű élet, sőt annak — mennyiségi, minőségi — hiányát jelenti. A terrorizmus eközben kompromittálja a felelősséggel vívott harcot. A merénylet filozófiája csak látszólag s csak egészen pillanatnyi eredményt hozhat, semmi *tartósságot* nem. Figyeljük csak meg: akár a túszerzés, akár a légi eltérítés — valamennyi *rögtönző* módszer. A tág, átfogóbb, távlatosabb *terv helyett a rögtönzés akciótérve*. Ugyanakkor a túsokkal való operálás ősi módszere sem véletlenül tért vissza. Nemcsak a művészet kereste a (a felvilágosodás idején s utána is) primitív kultúrák frissítő hatását, a civilizációra rápirító „vademberkultuszt” — valahogyan ez a társadalmi-politikai cselekvésbe is beszívárgott. A „naiv módszerek”. A gordiuszi módon egyszerűsítők. A polgári társadalom bürokratikus szervezettségében — úgy vélik — csak az apró, mozgékony csoportcselekvés lehet utat és búvóhelyet. A társadalmon, törvényen kívüli erők a „*kivülállás*” fix pontjait keresik. Egyszerűbb valamit úgy ahogy van — egészében elutasítani, kívülről, mint belül munkálkodni a javuláson. Anarchizmus és reformizmus. A forradalom más: ez a *belső* túlsúlyra s az időhelyzet érettségére támaszkodva meg tudja teremteni az egyidejű *belsőség, külsőség* perspektívát. Ettől hozhat alapvető strukturális változásokat, nem csupán — maximum — néhány személycserét. Kívülről már döntöttek meg forradalmat, kívülről már segítették is győzelmét, ám sohasem indulhat csak kívülről forradalom, ha belül nincsenek meg a legfőbb feltételei minden vonatkozásban. S főképp — nem tartóssulhatnak vívmányai. Földrajzi peremhelyzet, ellenségtől, baráttól való távolság, a rossz környezet gyengesége, *másirányú lekötöttsége*, vagy épp kedvező, akár semleges volta még a *távírányító sebesség* korában is közrejátszhat ebben. Mint ahogy az erős, közvetett szolidaritás vagy a *konkrét kölcsönösség, előnyök*. Ez utóbbit persze, nem úgy képzeljük el, ahogy egy asszony mondta hajdan szomszédasszonyának: „Engedje meg, hogy az én fánkomat a maga olajában süssem, cserébe én is megengedem, hogy a tyúkját az én levesemben főzze.”

A nemzeti mozgalmakra térve: a *sok kis* nemzeti mozgalom fontos oka lehet: ne legyen *egy nagy* fasizmus. Ezeken belül az olykori túszerzés gyakorlata is az ősi cserén alapszik. A számunkra fontos, a *képviselő ember* a túszerző számára is többet ér, mert több emberét kapja érte vissza. Így fordítja le az érték „egyetemes nyelvére” saját követelését. Persze: komolyabb történelmi mozgást csak *igazi és kiváltó ok* együtt eredményezhet.

A rögtönzés a kül- és belpolitikákban igen veszélyes dolog. Mint a merevség is. És bár a páncélos lovag ellenében a könnyű lovas némi előnyt élvez mozgékonyasága folytán — mégsem „bebalzsamozott múmiával” áll szemben, pláne, ha a páncélosok

sokan vannak. A repülőgép-eltérítések is mintha komor szimbólumot sugallnának: a társadalmat a „földön” eltéríteni nem lehet, marad tehát a „légi út”. Az ég. Talán az Ūrben akarják a földet is eltéríteni? Tudom: van, aki a béke felé kívánja téríteni s van aki nem. Bár a béke hasznát hozná minden űr kutatás!

Nemrég erről gondoltam el: hogyan nem jutott eddig eszébe egyetlen világszervezetnek, szövetségnek sem, hogy *az újonnan meghódított, a már részint ismert bolygók hegyeit, völgyeit, sivatagjait, krátereit a világtörténelem eddig kipusztult vagy kiirtott nyelveiről, népcsoportjairól nevezzék el. Ha már nincs, nem lehet földi hazájuk, legalább a bolygókon emléküknak legyen pátriája.* Legyen ez örök szimbólum az emberiség „feje fölött”, örök mementó, figyelmeztetés: oda föl többé lehetőleg egyetlen nép neve se kerüljön. Damoklész kardja a népek, a föld feje fölött. A bolygók pályáján kerengő „égi temetők” talán komorak lennének, de nem haszontalanok. Az emberi belátás, méltányosság és a *nem kegyyszerű tolerancia* érdekében.

Drága Barátom, Sándor. Látni lehet, hogy a filozófia más századokban is eleven s gyümölcsöt is hozó vonulatai (például az *egzisztencializmus*) ugyancsak fáratagok. A „kozmetopolisz” vén humanizmusa kiégett, de még élveleg öregember módjára hajlamos elgyönyörködni az ifjúság szertelen, vad játékaiban, ettől saját megistenülését remélve. Mi tudjuk: az ifjúságot nem mindenki azért szereti, merthogy az élet jó magját viszi magával tovább. Némelyek csupán azért ajnározzák, mert a fiatalság naiv s ezáltal jól manipulálható. Nincs bennük gyanakvás, kétely mestereik iránt. A múltat gyakran olyannak látják, amilyennek mesterük láttatja velük. Nyíltságuk nemcsak friss erő, jó szövetséges, de néha önmaguk csapdája is. A lelkesedés hamvas bőrét láthatatlan csontos, szikkadt bőrrű ujjak tapogatják, igazgatva a mozgást.

Ám legalább ekkora baj a cinikus ifjúság.

Mi sem hiszékeny, sem cinikus ifjúságot nem akarunk. A játék és szeszély megengedése, sőt ösztönzése nem zárja ki a felelősségtudó ifjúságot. Aki azonban nem esik *önimádatba*, hanem józanul ösmeri való súlyát és helyét.

Az az ifjúság, amelyet a múlt realista megismerésétől elzárnak, éppúgy halott, mint az, amelynek jövendő távlatait nem mutatják meg. És a kettő szorosan összefügg. Az ilyen ifjúság csak a jelennek él, ingázva a futó pillanattól a tűnő percekig.

Te jól tudod, milyen nagy dolog nekünk a barátság — minden értelemben. A kritikus, önkritikus barátság és testvérség. A jóindulatú irónia barátsága, testvérsége. Hiszen: amiként a béke, a humánium, a szabadság és a többi méltán nagy fogalmak nem lehetnek *jelzőtlenek* — ugyanúgy a testvérség sem. Káin és Ábel is testvérek voltak. E nagy fogalmakat körül kell írunk, hogy ugyanazt értsük rajta, még ha árnyalatnyi eltérések mindig is lesznek. Az egyéniség, személyiség, az anyanyelv kollektív méltóságát egyidejűen kell őriznünk. És semmi sem fontosabb annál: *higgadtaknak kell lennünk* ebben a világbonyodalomban, világszövevényben. A megosztottságok éles körvonalait, amennyire lehet, tompítani kell. Egység és enyhülés.

Tanuljuk meg becsülni magunkat, mert másoknak is csak így értékes a mi megbecsülésünk. Ugyan ki adna annak megbecsülésére valamit is, aki nem átalija magát a sárban megvonszolni? Aki mindenkinek csak hízeleg, aki egy kicsit is nagyobb nála?

Hogy Mi és Te miféle szerepet vállalunk ebben a küzdelemben? Helyzetben? Egyik színjátékomban *Apácai Csere János* azt mondja: „Nem vagyok én *kiválasztott*, csak *alkalmas*. A kiválasztottat segíti isten, az alkalmasnak segítenie kell önmagát.” És jól tudjuk: nem minden alkalmas kiválasztott, és nem minden kiválasztott alkalmas.

Te és Mi a misztikustól terhelt Kiválasztott fogalmát a szerényebb Alkalmassal cseréltük föl. S még ebben sem tartjuk magunkat tévedhetetlennek, csalhatatlannak — az egyedüli üdvözítő igazság hordozóinak. De épp ezért meghurcolói sem vagyunk. Említettem a zűrzavar „boszorkányszombatos” pszichéjét. Mi még ilyen helyzetben sem lehetünk boszorkányperek indítói.

Nem kívánok jósolni. A jóslat homályos, ha tisztességes akar lenni, hisz a homály, a többértelműség, a jóslat (s igen sokszor) a művészet becsülete is. Ám any-

nyit mégis mondhatok: korunk helyzete nem kis mértékben azért alakul a jó vagy a kevésbé jó felé, hogy mennyire érti meg: mindenki valamiben többség is, kisebbség is egyidőben. Többségi helyzete bizakodóvá teszi, kisebbségi helyzete pedig érzékenyvé a szenvedésre. Sokféle kisebbség s többség van: vallási, politikai, szexuális, esztétikai ízlésbeli, nemzeti, faji stb. Ezek együtt irányítják lelkünket. Ennek a kisebbségi helyzetnek a tudatosulása jelenti az emberi *cezaronómia* elleni legfőbb csapást. Míg többségi helyzetünk adja minden *kicsinyhitűség* első számú ellenfelét.

Keressd a kisebbséget önmagadban — s így jobbá, érzékenyebbé leszel! *Ismerd meg a kisebbséget magadban!* — talán ez korunk legfőbb erkölcsi parancsa. Ez pontosabb s csak látszólag kevesebb, mint az „ismerd meg önmagadat” parancsa. Valójában konkrétabbá teszi emberi terveinket. Olyan ez, mint amikor az anatómia, az orvostudomány a szív helyett az agyműködésre — mint központra — irányította a figyelmet. Emberi gondolatunk magányos a Mindenségben.

Csoóri Sándor, drága Barátom!

Karó nélkül is egyenes. Karó nélkül is fölfelé. Természeted szabad. Rózsa vagy — futó. Bátor és szabad férfi vagy. Önkinzó és felemelt fejű. A dolgos, jóra való, áldott, megszabadított és megszabadító kicsiny és új Magyarország hűséges gyermeke. Egyetlenegy szíved, szívünk parlamentjében *Széchenyik* és *Kossuthok* vitakoznak.

És közben tikkadó szájjal, fenn-fennakadó lélegzettel akarjuk, kívánjuk a megosztottságok eltűnését, egymás fölemelkedését, óhajtjuk magunknak s embertársainknak is a lélek igazi humuszát: a békét.

Hogy is fejezzem be?

„Rossz korba születünk”, szokták mondani, máskor is. Gyűlölöm ezt a mondatot, mert lefegyverez. Megfoszt a szent önvédelem energiáitól! Bár elismerem a mindenkori történelmi ember e mondathoz való személyes jogát, mégis azt mondom:

Siralmas lett volna nem ebbe a korba s nem egy korba születnünk. A „boldog népeknek nincs történelmük” kifordított mintáját a kitűnő *Brecht* szépen írta le a *Galileiben*. Sarti azt mondja a tudósnek: „Szerencsétlen ország, amelynek nincsenek hősei.” Galilei válasza: „Nem. Szerencsétlen az az ország, melynek hősökre van szüksége.”

Én a „középutat” választom: szerencsétlen az az ország, az a *világ*, amelynek túl sok hőse van szükségére, amely „a legkisebb áldozattal a legtöbbet elérni” elvét nem látja vagy ismeri, de valósággra már nem tudja váltani.

Én remélem: ez az a kor, amelyről azt mondhatjuk majd: mindent veszítettünk volna, ha nem éppen ez adatik, és nem éppen nekünk.

Hát egészséget, jó munkakedvet, szerelmetes Barátom!

Köszönöm, hogy barátom lehetőleg s ilyenként élsz. Sokáig alkoss!

Köszönöm az Emberi Alkalmat. Két véletlen szükségszerű találkozását.